

Karlovačka svakodnevnica početkom Prvog svjetskog rata

Knezac, Renato

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:686513>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-03**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST

Renato Knezac

**KARLOVAČKA SVAKODNEVICA POČETKOM PRVOG
SVJETSKOG RATA**

Diplomski rad

Mentori: dr. sc. Mario Strecha

dr. sc. Iskra Iveljić

Zagreb, siječanj 2020.

Zahvala

Iskreno hvala mojim mentorima, prof. Mariju Strechi na svom uloženom trudu i vrijednim savjetima, kao i prof. Iskri Iveljić na ukazanom povjerenju i pruženoj pomoći. Zahvaljujem se djelatnicima Državnog arhiva u Karlovcu, Gradske knjižnice „Ivan Goran Kovačić“ i Gradskog muzeja Karlovac na susretljivosti i ljubazno ustupljenoj građi. Gospodinu Radovanu Radovinoviću, hvala na podršci i zanimljivim pričama koje su mi karlovačku povijest učinile bliskijom. Povrh svega, veliku zahvalnost dugujem svojoj obitelji, prijateljima i kolegama, koji su me uvijek podupirali i imali razumijevanja za moj rad.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Pristup istraživanju, literatura i izvori	2
2.1 Literatura i izvori.....	3
3. Karlovac na pragu svjetskog rata	5
3.1 Karlovačko stanovništvo i privreda početkom 20. stoljeća.....	6
3.2 Ustroj gradske općine.....	9
3.3 Predratna politička zbivanja u gradu	10
4. Odjeci prvih ratnih zbivanja u gradu	14
4.1 Mobilizacija i početak rata	14
4.2 Odredbe društvene kontrole i nadzora.....	16
4.3 Atmosfera u gradu početkom rata	19
4.4 Dobrotvorna djelatnost kao dio svakodnevice.....	20
5. Počeci društvene krize.....	27
5.1 Egzistencijalni izazovi svakodnevice: nestašice i porast cijena	27
5.2 Društveni sukobi i porast napetosti	31
5.3 Prisutnost kriminala u gradskoj svakodnevici	34
6. Kultura stanovanja i higijenske prilike.....	37
6.1 Kultura stanovanja u Karlovcu početkom stoljeća	37
6.2 Prirodne i povijesne odrednice higijenskih prilika u gradu	38
6.3 Izgradnja vodovoda 1914. godine	40
6.4 Higijenske prilike u stambenim prostorima i dvorištima	42
6.5 Čistoća gradskih ulica i sajmišta	44
7. Društveni život, kultura i zabava.....	45
7.1 Ugostiteljski objekti početkom rata.....	45
7.2 Provođenje slobodnog vremena na otvorenom	48
7.3 Glazbene izvedbe u Zorin domu.....	50
7.4 Kazališni i zabavni nastupi.....	51
7.5 Filmske projekcije u kinu Apolo	54
8. Zaključak	56
9. Sažetak	58
10. Summary	59
11. Bibliografija.....	60

1. Uvod

Razdoblje Prvog svjetskog rata, globalnog sukoba koji je u drugom desetljeću 20. stoljeća doveo do propasti četiriju velikih carstava i koji je promijenio sliku Europe i svijeta, i danas, stotinu godina nakon svog završetka, otvara bezbrojna pitanja na koja povjesničari nastoje odgovoriti. Bio je to događaj koji je svijet uveo u doba dinamičnih promjena koje su nastupile u 20. stoljeću, događaj čije su posljedice u velikoj mjeri prisutne i danas i bez čijeg razumijevanja i izučavanja one ne mogu biti u potpunosti shvaćene. Kriza koja je prethodila Prvom svjetskom ratu na kušnju je stavila cjelokupnu diplomatsku mašineriju tadašnje Europe, a sukob između Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Srbije, kojemu je Atentat u Sarajevu 1914. godine poslužio kao povod, u roku od nekoliko dana uvukao je velike europske sile u višegodišnji rat. Hrvatske zemlje su u sastavu Austro-Ugarske pratile njezin ratni put sve do konačnog kraha 1918. godine, nakon čega je ulaskom u novu državnu zajednicu započelo novo poglavlje hrvatske povijesti.

Tema ovog rada, međutim, vezana je uz početak rata, odnosno uz velika previranja do kojih je on doveo u hrvatskom društvu na primjeru jednog grada u pozadini bojišta. Riječ je, dakako, o gradu Karlovcu. Cilj istraživanja bio je pokazati na koji je način Prvi svjetski rat utjecao na svakodnevicu karlovačkog stanovništva, odnosno ustanoviti u kojem se obliku gradski život nastavio nakon izbijanja rata. Da bi se to postiglo, potrebno je bilo istražiti različita područja gradske svakodnevice te uvidjeti čimbenike koji su je oblikovali od početka rata 1914. pa prema kraju 1915. godine. U tom je razdoblju karlovačko društvo proživjelo ključne ratne promjene koje su u velikoj mjeri obilježile život u gradu i kasnije tijekom rata. Karlovačka ratna svakodnevica pokazala se po mnogočemu specifičnom, ali mnoge njezine karakteristike stavljaju Karlovac uz bok drugim hrvatskim gradovima koji su proživljavali slična iskustva. U ovom je radu u određenoj mjeri rekonstruirana na temelju historiografske literature i obrađenih povijesnih izvora.

2. Pristup istraživanju, literatura i izvori

Povijest svakodnevice kao ogranak socijalne historije karakterizira posebnost pristupa proučavanju različitih područja društvene zbilje u određenom povijesnom razdoblju. To se poglavito odnosi na pristup istraživanju društva „odozdo“ s ciljem pronicanja u one njegove aspekte koje makrohistorijski pristup poopćuje ili uopće ne dotiče. Pritom valja naglasiti da politička i događajna povijest u tom pristupu nisu zanemarene, nego upravo suprotno – proučavanjem svakodnevice i stavljanjem naglaska na iskustva „malog čovjeka“ perspektiva „odozgo“ se uvažava, a kvalitativnim nadopunjavanjem produbljuje se njezina kompleksnost te se konačno pridonosi izoštravanju slike cjelokupne povijesne zbilje. Odras „velikih“ povijesnih zbivanja i procesa na život „malog čovjeka“ (i život zajednice kojoj on pripada), kao i način na koji su njegove navike, potrebe i želje pod utjecajem tih zbivanja i procesa oblikovane i usmjeravane, otvaraju bezbrojne mogućnosti proučavanja pojedinca i društva koje, ukoliko realizirane, mogu uvelike poboljšati razumijevanje čovjeka i njegove okoline. U tome se krije i glavna pokretačka snaga ovog rada.

Razdoblja društvenih kriza i napetosti, u ovom slučaju period Prvog svjetskog rata, postavljaju posebno velike izazove suvremenicima – sudionicima i promatračima – što uvelike utječe na njihov svakodnevni život. U takvoj atmosferi neizvjesnosti i nesigurnosti zanimljivo je promatrati način na koji se mijenjaju kriteriji, odnosno prioriteta neke zajednice, temeljem kojih se onda donose određene odluke kojima se inicira neko djelovanje. Promjena tih kriterija, odnosno priroda prioriteta i pristupa određenim problemima, oslikava način na koji su zajednica ili pojedinac shvaćali okolnosti i događaje koje su proživljavali ili im svjedočili.

U ovom su radu na karlovačkom primjeru prikazane posljedice promjena koje je Prvi svjetski rat nametnuo jednom gradu u pozadini bojišta, odnosno način na koji je gradsko stanovništvo nastavilo svakodnevno živjeti s njima. Premda su uočljive analogije s ostalim gradovima u pozadini bojišta (poput primjerice s gradom Zagrebom), u ovom su radu one tek mjestimično dotaknute, što valja objasniti. Naime, količina raspoloživog izvornog materijala i literature pokazala se dovoljnom da se područja karlovačke ratne svakodnevice obuhvaćena ovim radom zadovoljavajuće obrade i da se do izvjesne mjere povežu fragmenti povijesne zbilje bez potrebe za popunjavanjem prazina nizanjem pretpostavki izgrađenih na temelju analogija. U pojedinim slučajevima usporedbe su napravljene jer su se pokazale svrsishodnima, no pokušaj komparativnog umrežavanja Karlovca s ostalim gradovima po sudu autora znatno bi opteretio proces realizacije ovog u biti mikrohistorijskog rada kojemu je intencija rasvjetljavanje upravo karlovačke situacije početkom rata. Iščitavanjem dostupne literature i

analizom korištenih izvora unutar širokog područja gradske svakodnevice oblikovano je nekoliko cjelina na temelju kojih su nastala poglavlja ovog rada.

2.1 Literatura i izvori

Kao što je poznato, razdoblju Prvog svjetskog rata u hrvatskoj je historiografiji bilo posvećivano relativno malo pažnje do unazad dvadesetak godina.¹ Povodom stote obljetnice rata pojavio se veći broj radova koji se bave različitim problemima, pa tako i životom u pozadini bojišta, odnosno ratnom svakodnevicom. U tom kontekstu pojavilo se i nekoliko vrijednih radova o Karlovcu u Prvom svjetskom ratu koji su na vidjelo iznijeli brojne informacije o tom toliko zanemarenom razdoblju novije karlovačke povijesti, radova koji su korišteni i prilikom ovog istraživanja. Premda oni većinom nisu striktno usmjereni na pitanja svakodnevice, svakako ih se dotiču. Ipak, veći dio literature korištene u ovom istraživanju činili su radovi najrazličitijih tema iz karlovačke povijesti, vrlo često postavljenih u vrlo širokim vremenskim okvirima ili tematski, unutar kojih je između ostalog dotaknuto predratno ili ratno razdoblje. Rat se, međutim, u tim radovima spominje relativno rijetko, a u slučaju da o njemu i bude riječi, vrlo često se radi o šturim informacijama kojima se popunjava taj „nezanimljiv“ prostor između 1914. i 1918. godine, kao razdoblje obamrlosti, povijesne „pauze“. Premda se ne bavi ratnim, nego predratnim razdobljem, knjiga Marije Vrbećić i Agneze Szabo *Karlovac na razmeđu stoljeća (1880.-1914.)* ističe se kao jedina knjiga koja je obuhvatila širi spektar tema na jednom mjestu, te stoga predstavlja konstruktivan i jedinstven pregled zbivanja u Karlovcu na prijelazu stoljeća, zbog čega se pokazala neizmjerljivo važnom u ovom istraživanju i radu. Međutim, na koncu valja istaknuti da je veći dio korištene literature bio tek parcijalno koristan, zbog čega je u istraživanju znatno širi prostor posvećen analizi i interpretaciji povijesnih izvora.

Izvori korišteni u istraživanju mogu se podijeliti na novinske² i arhivske³. Prvu grupu čine karlovački (*Karlovac, Narodni glas, Sloga, Svjetlo*) i zagrebački (*Ilustrovani list, Jutarnji list, Novosti*) tisak te petrinjski list *Banovac*. Razlog veće zastupljenosti novinskih izvora u istraživanju i radu upravo je činjenica da su pojedini listovi često prenosili vijesti usko vezane uz svakodnevne probleme građana. Različita politička opredjeljenost korištenih novina pritom je poslužila i kao prednost (zbog većeg broja perspektiva, tumačenja pojedinih događaja), ali i

¹ Vijoleta Herman Kaurić, „Prvi svjetski rat u hrvatskoj historiografiji“, u: *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914.-1918.* (ur. Stjepan Prutki), Vukovar: Državni arhiv u Vukovaru, 2016, 21-45.

² Korištena periodika najvećim je dijelom dostupna na Zavičajnom odjelu Gradske knjižnice „Ivan Goran Kovačić“ u Karlovcu, a u cijelosti u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

³ Korištena arhivska građa dostupna je u Državnom arhivu u Karlovcu i Gradskom muzeju Karlovac.

kao nedostatak (zbog otežanog razjašnjavanja realnog stanja). Arhivski izvori, u prvom redu zapisnici sjednica Gradskog zastupstva i spisi Kraljevskog redarstvenog povjereništva, korišteni su u nešto manjoj mjeri, no pružaju vrijedan uvid u djelatnost gradskih vlasti i redarstva, odnosno način na koji su oni shvaćali i rješavali aktualne probleme ratne svakodnevice. U tom smislu, arhivska građa u sinergiji s novinskim izvorima svakako pridonosi boljem razumijevanju nekih zbivanja u Karlovcu početkom rata. Uz spomenutu arhivsku građu korišten je i rukopis tadašnjeg karlovačkog gradonačelnika Gustava Modrušana (*Spomenknjiga slobodnog i kraljevskog grada Karlovca*) u kojem je iz osobne perspektive opisao probleme s kojima se gradska uprava susretala u tom razdoblju.

3. Karlovac na pragu svjetskog rata

Grad Karlovac, osnovan 1579. kao krajiška tvrđava, do početka 20. stoljeća prošao je kroz nekoliko etapa razvoja. Izvorna vojno-obrambena funkcija uvelike gubi na važnosti nakon Velikog bečkog rata i mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine, čime je otvoren prostor za privredni napredak.⁴ U 18. stoljeću Karlovac sve više počinje iskorištavati svoj povoljan prometni položaj (kao krajnja riječna luka plovidbenog puta Dunav-Sava-Kupa), koji ga je činio ključnom točkom trgovinsko-prometne povezanosti plodnog Podunavlja s lukama na obali Jadrana.⁵ Uspon gradske privrede, velikim dijelom bazirane na tranzitnoj trgovini (ali i obrtničkoj proizvodnji), posebno je uzeo maha nakon uspostave samostalne gradske uprave 1778. godine. Karlovac postaje slobodnim kraljevskim gradom, a novi status mu je potvrđen 1781. poveljom cara Josipa II.⁶ Premda je time izuzet iz vojnokrajiške uprave, on ostaje vojnim središtem. Snažan privredni uspon grada nastavlja se u 19. stoljeću, a nakon razdoblja krize koje je potrajalo od 1809. do 1822. dobiva novi zamah.⁷ Povoljna ekonomska situacija činila je postojani temelj društvenog i kulturnog razvoja Karlovca, koji u doba hrvatskog narodnog preporoda postaje jednim od njegovih bitnih središta.

U drugoj polovici stoljeća, međutim, dolazi do ozbiljne krize gradske privrede uzrokovane modernizacijom prometne infrastrukture u Monarhiji. Za Karlovac je pritom presudna bila izgradnja željezničkih pravaca Zidani Most – Zagreb – Sisak 1862. i Zagreb – Karlovac 1865., a naročito veze Karlovac – Rijeka 1873. godine čijim uvođenjem njegov položaj u trgovinsko-prometnom pogledu gubi na važnosti.⁸ Prema kraju stoljeća nastavljaju se razvijati trgovina i obrt, a sve važniju ulogu u gradskoj privredi zauzima i industrijska proizvodnja. Dok je s jedne strane predratno razdoblje bilo obilježeno posljedicama ekonomske krize, u gradu se istovremeno ulaže u modernizacijske projekte kao što je bilo uvođenje električne rasvjete 1908. ili izgradnja vodovoda 1914. godine. Kako bi se bolje razumjele

⁴ Igor Karaman, „Ekonomske i socijalne prilike u gradu Karlovcu u doba razvitka građansko-kapitalističkih odnosa“, u: *Karlovac 1579-1979* (ur. Tomislav Majetić, Katica Miholović, Đuro Zatezalo), Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979, 155. Također: Milan Kruhek, „Opći povijesni razvoj grada 1579.-1997.“, u: *Karlovac* (ur. Milan Kruhek), Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 1998, 22; Božidar Kovačević, „Karlovačko gospodarstvo“, u: *Karlovac* (ur. Milan Kruhek), Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 1998, 49.

⁵ *Isto*. Također: Kruhek, „Opći povijesni razvoj grada 1579.-1997.“, 1998, 28.

⁶ Kruhek, „Opći povijesni razvoj grada 1579.-1997.“, 1998, 29-30. Također: Tomislav Majetić, „Tko je, kako i kada vladao i upravljao Karlovcem (1579-1990)“, *Svjetlo* br. 1-2 (2010), 109-111.

⁷ *Isto*, 31. Također: Kovačević, „Karlovačko gospodarstvo“, 1998, 52; Karaman, „Ekonomske i socijalne prilike u gradu Karlovcu“, 1979, 159-160.

⁸ Karaman, „Ekonomske i socijalne prilike u gradu Karlovcu“, 1979, 168. Također: Kovačević, „Karlovačko gospodarstvo“, 1998, 53; Kruhek, „Opći povijesni razvoj grada 1579.-1997.“, 1998, 32.

okolnosti u kojima je Karlovac dočekaao Prvi svjetski rat, potrebno je ukratko izložiti strukturu karlovačkog stanovništva te privrednu i političku situaciju u gradu tog doba.

3.1 Karlovačko stanovništvo i privreda početkom 20. stoljeća

Karlovac je prema popisu stanovništva 1900. godine imao 5991 civilnih i 1487 vojnih stanovnika – dakle, ukupno 7478 stanovnika.⁹ Presudan događaj koji je na samom početku stoljeća uslijedio bilo je ujedinjenje „starog“ Karlovca s općinama Banijom i Švarčom (s Rakovcem) koje je temeljem zakona od 22. prosinca 1902. provedeno u noći s 31. prosinca 1902. na 1. siječnja 1903. godine.¹⁰ Prema popisu stanovništva iz 1900. Banija je na početku stoljeća imala 3595, a Švarča 3868 stanovnika.¹¹ Karlovcu je stoga osim teritorija znatno povećan i broj stanovnika (nakon ujedinjenja bilo ih je ukupno oko 15 tisuća).

Međutim, posljednjih su desetljeća 19. stoljeća (od 1880. nadalje) i „stari“ Karlovac i općine Banija i Švarča imali vrlo nizak prirast civilnog stanovništva, ponajprije zbog ekonomskih razloga (kriza gradske privrede i posljedična financijska nesigurnost), što je odgovaralo tadašnjoj situaciji u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji.¹² U tom smjeru stanovništvo se nastavlja kretati i početkom 20. stoljeća. Visoke stope rodnosti prate visoke stope smrtnosti, što je rezultiralo time da je Karlovac u tom razdoblju imao ispodprosječni rast broja stanovnika. Usto, zbog ekonomske krize početkom stoljeća dolazi do naglog porasta broja iseljenika iz Monarhije, koji najviše odlaze u Sjedinjene Države, ali i u europske zemlje.¹³ U prvom desetljeću 20. stoljeća iz Karlovca je van Monarhije iselilo 516 stanovnika (3,44%), od kojih su velik dio činili poljoprivrednici iz Banije i Švarče.¹⁴ Ovaj val iseljavanja ublažen je u predratnim godinama (austrougarske vlasti vojnim obveznicima nastoje onemogućiti izlazak iz zemlje), da bi s ratom bio potpuno zaustavljen.¹⁵ Međutim, redove iseljenika popunjavalo je ponajprije radno sposobno stanovništvo u dobi od 25 do 35 godina, što je u velikoj mjeri naštetilo gradskoj privredi. Uz slabi porast broja civilnog stanovništva, u Karlovcu je krajem

⁹ Marija Vrbetić – Agneza Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, Zagreb: Školska knjiga, 1989, 3.

¹⁰ *Isto*.

¹¹ *Isto*, 8.

¹² *Isto*, 3.

¹³ Ivan Čizmić, „Iseljništvo s područja Karlovca“, u: *Karlovac 1579-1979* (ur. Tomislav Majetić, Katica Miholović, Đuro Zatezalo), Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979, 193.

¹⁴ Vrbetić – Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 1989, 4.

¹⁵ Čizmić, „Iseljništvo s područja Karlovca“, 1979, 193. Više o iseljavanju: Ulf Brunnbauer, *Globaliziranje jugoistočne Europe. Iseljenici, Amerika i država od kraja 19. stoljeća*, Zagreb: Srednja Europa, 2019.

19. i početkom 20. stoljeća smanjen i broj vojnog stanovništva (1890. ukupno 1678; 1900. ukupno 1487; 1910. ukupno 1120).¹⁶

Treba istaknuti da je pripajanjem općina Banije i Švarče promijenjena i privredna struktura gradskog stanovništva. Nakon ujedinjenja znatno se povećao udio stanovnika koji žive od poljoprivrede (kojih je u „starom“ Karlovcu bilo vrlo malo). Ipak, između ostalog i uslijed spomenutog procesa iseljavanja, njihov se broj do 1910. smanjio (s 39,43% 1900. na 35,77% 1910. godine).¹⁷ Istovremeno raste broj stanovnika koji žive od obrta i industrijskih djelatnosti (s 20,39% na 23,86%), trgovine (s 4,91% na 5,86%) i prometnih djelatnosti (s 2,8% na 7,19%).¹⁸ Međutim, ovakav razvoj prati i povećanje nezaposlenosti u gradu.¹⁹ Jednako tako, od 1900. do 1910. zamjetno je porastao i broj uzdržavanih stanovnika u svim područjima djelatnosti, a posebice u poljoprivredi (s 19,83% na 21,15%) i obrtu (s 9,91% na 11,86%).²⁰ Prema tome, vidljivo je kako stanje u gradskoj privredi nije bilo naročito povoljno. Njezini potencijali nisu bili dovoljno iskorišteni, a razlog tomu se, između ostalog, može tražiti u pretpostavci da je karlovačka gradska općina nakon pripajanja Banije i Švarče ostala preopterećena opsegom dužnosti koje su potpale pod njezinu nadležnost.²¹

Tablica 1: Konfesionalni sastav civilnog stanovništva²²

Vjeroispovijest	1900.	1910.
Rimokatolici	12 092	13 610
Pravoslavci	958	972
Židovi	311	311
Evangelici	71	61
Grkokatolici	21	36
Ostali	1	2
Ukupno	13 454	14 992

¹⁶ Vrbetić – Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 1989, 8.

¹⁷ Vrbetić – Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 1989, 7. Također: Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Zagreb: Školska knjiga, 1991, 131.

¹⁸ Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske*, 1991, 131-132.

¹⁹ Vrbetić – Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 1989, 5.

²⁰ *Isto*, 9, 13.

²¹ *Isto*, 16.

²² Podaci za tablicu preuzeti iz: *Isto*, 8.

Tablica 2: Sastav civilnog stanovništva prema materinjem jeziku²³

Jezik	1900.	1910.
Hrvatski ili srpski	12 025	13 629
Slovenski	692	423
Njemački	328	306
Mađarski	178	288
Češki	73	83
Talijanski	63	52
Romski	60	191
Slovački	10	15
Ostali	25	15
Ukupno	13 454	14 992

Tablica 3: Sastav stanovništva prema zanimanjima²⁴

Zanimanje	1900.	1910.
Poljoprivreda	5891	5763
Industrija i obrt	3046	3844
Javne službe	943	978
Trgovina i novčarstvo	733	945
Nadničari	617	380
Posebni i umirovljenici	615	617
Kućna služinčad	517	475
Promet	419	1159
Rudarstvo	-	4
Ostali	478	629
Vojska	1682	1318
Ukupno	14 941	16 112

²³ Podaci za tablicu preuzeti iz: Vrbećić – Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 1989, 9.

²⁴ Podaci za tablicu preuzeti iz: *Isto*, 9. Također: Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske*, 1991, 131.

3.2 Ustroj gradske općine

Gradska općina je krajem 19. stoljeća uređena prema „Zakonu ob ustroju gradskih općinah za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju“ iz 1895. godine, prema kojem je Karlovac spadao u gradove drugog reda i bio podređen Zagrebačkoj županiji.²⁵ Na temelju tog zakona izrađen je gradski Statut 1896. godine. Nakon ujedinjenja Banije i Švarče s Karlovcem sastavljen je novi Statut (1904. godine) koji je uvažio proširenje nadležnosti gradske uprave na dotične općine.²⁶

Gradsku upravu činili su Gradsko zastupstvo, Gradsko poglavarstvo i gradonačelnik. Karlovački građani s aktivnim biračkim pravom birali su tridesetoricu članova Gradskog zastupstva prema imovinskom cenzusu u tri izborništa (prvo i drugo po 12 zastupnika, a treće 6), a u redove zastupnika mogli su ući samo punoljetni i neporočni zavičajnici.²⁷ Gradsko zastupstvo biralo se na šest godina, s time da je nakon tri godine ždrijebom ponovno birana polovica zastupnika. Obavljanje ove službe nije bilo plaćeno, a jednom izabran zastupnik nije bez sankcija bio slobodan napustiti službu (ali je u nekim slučajevima mogao biti razriješen dužnosti).²⁸

Gradsko zastupstvo imalo je širok spektar dužnosti (poput izrade gradskog proračuna, upravljanja porezima i ostalim davanjima, izbora općinskih službenika, itd.), a ovisno o zahtjevima koji su postavljani na početku mandata sastavljani su odbori koji su pojedinačno mogli imati od 5 do 11 članova (od kojih su barem četvorica morali biti članovi Gradskog zastupstva).²⁹ Sjednice Gradskog zastupstva sazivane su jednom mjesečno, ali mogle su biti sazvane i izvanredno (na zahtjev trećine zastupnika). Zaključci sjednica bili su punovažni ukoliko bi za njih glasala natpolovična većina zastupnika prisutnih na sjednici (osim prilikom izbora gradonačelnika i podgradonačelnika, kada je bila potrebna apsolutna većina glasova).³⁰

²⁵ Vrbetić – Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 1989, 59. Karlovac je bio i središte Kotarske oblasti. *Isto*, 61.

²⁶ *Isto*, 59-60.

²⁷ Sanda Kočevar, „Djelovanje Gradskoga zastupstva i Gradskoga poglavarstva grada Karlovca u vrijeme Prvoga svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest* 3 (2017), 397.

²⁸ *Isto*, 398. Vrbetić – Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 1989, 59.

²⁹ *Isto*.

³⁰ Vrbetić – Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 1989, 57. Također: Kočevar, „Djelovanje Gradskoga zastupstva“, 2017, 398.

Gradonačelnik je biran tajnim glasanjem između članova Gradskog zastupstva.³¹ On je sazivao mjesečne sjednice i predsjedavao im, a dužnost mu je bila i nadzirati rad Gradskog poglavarstva.³²

Gradsko poglavarstvo je kao izvršni organ provodilo zaključke sjednica Gradskog zastupstva. Činili su ga općinski službenici i činovnici podijeljeni na perovodno, strukovno, blagajničko, pomoćno i podvorno osoblje te stražu sigurnosti.³³

3.3 Predratna politička zbivanja u gradu

Politička zbivanja u Karlovcu početkom 20. stoljeća u velikoj su mjeri bila odraz šire političke situacije u Monarhiji tog doba, tim više što su istaknuti karlovački političari bili i zastupnici u Hrvatskom saboru, pa je karlovačka javnost preko njih bila izravno vezana uz aktualnosti u zemlji na koje je ovisno o okolnostima u većoj ili manjoj mjeri reagirala. Karlovački političari bili su mahom pravaške orijentacije, pa je većina njih 1903. bila okupljena u novoosnovanoj Hrvatskoj stranci prava, a njezinim stupanjem u Hrvatsko-srpsku koaliciju 1905. godine oni postaju njezinim članovima. Znameniti predstavnici Koalicije i njezinog programa u Karlovcu su, među ostalima, bili odvjetnici Edmund Lukinić i Božidar Vinković te ljekarnik Gustav Modrušan, a preko stranke je njezinim članom bio i tadašnji gradonačelnik Ivan Banjavčić, također odvjetnik. U gradu je od 1906. izlazio koalicionaški list *Narodni glas* Božidara Vinkovića, koji je nerijetko ulazio u obračune s listom *Glasonoša* (kojeg je naslijedila *Sloga*) čiji je urednik bio Dušan Lopašić, starčevićanac.³⁴ Koalicija je do propasti Monarhije 1918. godine ostala glavnom političkom snagom u Karlovcu, a njezini predstavnici su ostali bitnim akterima u poslijeratnim političkim zbivanjima.

U godinama koje su prethodile izbijanju Prvog svjetskog rata karlovačka je politika bila obilježena aferama i sukobima koji su podijelili članove Gradskog zastupstva, a s time i uvelike onemogućili normalno funkcioniranje gradske uprave. Kao početak ovog nestabilnog razdoblja koje je utjecalo i na političku djelatnost tijekom rata mogu se uzeti događaji do kojih je došlo 1908. godine. Premda je karlovačka politička scena početkom stoljeća bila vrlo živa, razdoblje prvog i drugog (nedovršenog) mandata gradonačelnika Banjavčića bilo je obilježeno

³¹ Agneza Szabo, „Gradska uprava i privredni razvoj Karlovca 1884-1914.“, *Historijski zbornik*, god. 42. (1989), 185.

³² Vrbetić – Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 1989, 57. Također: Kočever, „Djelovanje Gradskoga zastupstva“, 2017, 399.

³³ *Isto*, 57-58. Također: Kočever, „Djelovanje Gradskoga zastupstva“, 2017, 399.

³⁴ *Isto*, 93.

stabilnošću, agilnim i konstruktivnim radom gradske uprave, što je Karlovcu donijelo znatan napredak. Banjavčić je bio prisutan u karlovačkoj politici još od 1870-ih, imao je neporeciv status i poštovanje političkih kolega, kao i karlovačkih građana. Međutim, kada je 1908. novoimenovani ban Pavao Rauch, omražen u Hrvatskoj i Slavoniji, najavio svoj dolazak u Karlovac i boravak u Banjavčićevoj kući (jer su bili prijatelji), to je izazvalo veliko nezadovoljstvo i demonstracije karlovačkih gradskih zastupnika (u prvom redu Lukinića, Vinkovića i Modrušana) i dijela građana.³⁵ Premda Rauch na koncu ni nije prenoćio kod Banjavčića, cijela afera koja je iz toga slučaja proizišla dovela je do Banjavčićeve ostavke na mjesto gradonačelnika. Rauch je nakon toga u Karlovcu uveo komesarijat (komesar Đuro Horvat).³⁶

Sukobi koalicionaša i organa reda u Karlovcu postaju sve češći, a izvanredno stanje u gradskoj upravi opstaje do 1910. godine, kada je Pavla Raucha na banskoj dužnosti zamijenio Nikola Tomašić, koji u Hrvatskoj i Slavoniji uvodi ustavno stanje i postiže kratkotrajni sporazum s Hrvatsko-srpskom koalicijom. Donesen je i novi izborni zakon kojim je snižen izborni cenzus, no u Karlovcu je to značilo malo povećanje broja glasača.³⁷ U travnju su održani izbori za Gradsko zastupstvo, a za novog gradonačelnika je izabran Božidar Vinković, čiji je mandat potrajao do konca ožujka 1912. godine. Međutim, već 1911. Vinković je došao u sukob s predstavnicima Kotarske oblasti, zbog čega je bio suspendiran i stavljen pod istragu. Odlučeno je da će poslove gradonačelnika obavljati Milan Horvat, gradski vijećnik, a sjednice Gradskog zastupstva voditi podnačelnik Gustav Modrušan. Vinković, međutim, službeno nastavlja obnašati dužnost gradonačelnika.³⁸ Njegov sukob s Kotarskom oblasti, ali još više razilaženje oko izbora novog gradskog suca ponovno su doveli do podjela u Gradskom zastupstvu, što je u konačnici potaknulo Vinkovića da dade ostavku.³⁹ U tom metežu protiv Vinkovića se okreću Modrušan i Lukinić, koji čak traže da se *Narodnom glasu* uskrati pravo predstavljanja Koalicije, rezultat čega je bilo pokretanje novog lista *Karlovac* (urednika Ive Badovinca) kao novog glasila stranke u gradu.⁴⁰

³⁵ Banjavčića su zbog povezanosti s banom Rauchom osuđivali i napadali diljem Hrvatske. Vidi: Vrbeć – Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 1989, 88.

³⁶ *Isto*.

³⁷ *Isto*, 94. Također: Kočevar, „Djelovanje Gradskoga zastupstva“, 2017, 397; Majetić, „Tko je, kako i kada vladao i upravljao Karlovcem“, 2010, 118.

³⁸ *Isto*, 91-92.

³⁹ *Isto*, 92. Također: Majetić, „Tko je, kako i kada vladao i upravljao Karlovcem“, 2010, 118.

⁴⁰ *Isto*, 93.

Za novog gradonačelnika Karlovca početkom lipnja 1912. izabran je Gustav Modrušan, koji i ostaje na toj poziciji do kraja rata. Bilo je to doba velikih političkih nemira u Hrvatskoj i Slavoniji koji su bilo potaknuti političkim odlukama komesara Slavka pl. Cuvaja. Nakon što je imenovan novim banom u siječnju te godine, Cuvaj je raspustio Sabor i započeo obračun s opozicijom, želeći razbiti Hrvatsko-srpsku koaliciju. Veliko nezadovoljstvo popratilo su demonstracije u hrvatskim, slavonskim i dalmatinskim gradovima, pri čemu ni Karlovac nije bio iznimka (prosvjedi učenika i mladeži).⁴¹ U takvim okolnostima dolazi do ukidanja ustavnog stanja, a Cuvaj postaje kraljevskim povjerenikom (komesarom) za Hrvatsku i Slavoniju. Sukobi se intenziviraju. Do kraja godine na Cuvaja su izvršena dva neuspjela atentata, nakon čega se on u prosincu povlači i ostaje politički neaktivan do opoziva s dužnosti sredinom sljedeće godine. Krajem svibnja 1913. u Karlovcu su održani izbori za Gradsko zastupstvo, a većinu izabranih zastupnika ponovno su činili koalicionaši.⁴² Novim banom u srpnju je imenovan Ivan Škrlec (Skerletz) koji je ponovno uveo ustavno stanje, situacija je stabilizirana, a izbori za Sabor su raspisani u prosincu te godine.⁴³

Nadmetanja među članovima Gradskog zastupstva ne jenjavaju tijekom 1912. i 1913. godine, a nastaviti će se i kasnije. Ipak, zbivanja na Balkanskom poluotoku u izvjesnoj mjeri pridonose koheziji među karlovačkim političarima, kao i među građanima, ponajprije pobornicima Koalicije. Izbijanje Prvog balkanskog rata potaknulo je Karlovčane na djelovanje, pa se u gradu organiziraju dobrotvorni koncerti i predstave u korist Crvenog križa, kao što će biti slučaj i kasnije, tijekom Prvog svjetskog rata. Pomoć se prikuplja u različitim oblicima, a u listopadu 1912. i Gradsko zastupstvo zaključuje da će gradska općina donirati 2000 kruna za pomoć Srbiji, Crnoj Gori, Bugarskoj i Grčkoj. Njihova pobjeda nad Osmanskim Carstvom, kao i kasnije pobjeda Srbije, Grčke i Rumunjske nad Bugarskom u Drugom balkanskom ratu 1913. godine u karlovačkom je koalicionaškom tisku s oduševljenjem pozdravljena.⁴⁴

Godina 1914. je, međutim, donijela velike neprilike karlovačkoj politici. Projekt uvođenja vodovoda izvukao je na površinu manjkavosti u poslovanju Karlovačke štedionice koja u svibnju objavljuje stečaj, a njezin ravnatelj Dragutin Herman, član Gradskog zastupstva, završava u zatvoru.⁴⁵ Za Karlovac je to značilo početak ozbiljne financijske krize, koju je

⁴¹ Vrbetić – Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 1989, 93-94.

⁴² Kočevar, „Djelovanje Gradskoga zastupstva“, 2017, 399. Također: Majetić, „Tko je, kako i kada vladao i upravljao Karlovcem“, 2010, 118.

⁴³ Vrbetić – Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 1989, 94.

⁴⁴ *Isto*, 94-95.

⁴⁵ Kočevar, „Djelovanje Gradskoga zastupstva“, 2017, 396-397.

izbijanje Prvog svjetskog rata krajem srpnja mnogostruko produbilo. Ubrzo potom, 28. lipnja, uslijedio je Sarajevski atentat. Vijesti o ubojstvu prijestolonasljednika Franje Ferdinanda i njegove žene Sofije stigle su u Karlovac u poslijepodnevnim satima istog dana, a svečana žalobna sjednica održana je u Gradskoj vijećnici 30. lipnja. Koliko je poznato, narednih dana u Karlovcu nije bilo protusrpskih demonstracija. *Narodni glas* je 2. srpnja u kratkoj bilješci upućenoj redarstvu iznio kako se „po gradu [...] pronose glasovi, da stanovita vrsta ljudi, uckana od izazivača, za subotu ili nedjelju sprema razbojstva protiv karlovačkih Srba slična onima u Zagrebu“.⁴⁶ U listu *Karlovac* ova je informacija je nazvana „prostom izmišljotinom“, uz napomenu da je „karlovačko građanstvo, u najvećem [...] dijelu, dapače možemo reći isključivo, koalirsko, pa za to je isključena i pomisao, da bi se to građanstvo moglo dati terorizirati od šačice frankovačkih dešperatera“.⁴⁷ Po svemu sudeći, u pogledu lokalnih političkih zbivanja srpanj je u Karlovcu prošao mirno.

⁴⁶ *Narodni glas*, 2. srpnja 1914.

⁴⁷ *Karlovac*, 4. srpnja 1914.

4. Odjeci prvih ratnih zbivanja u gradu

Kad je srpanjska kriza krajem mjeseca prerasla u otvoreni sukob između Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Srbije koji je ubrzo doveo do europskog i svjetskog rata nastupile su promjene koje su postavile velike izazove pred stanovništvo zaraćenih zemalja, naročito u ratnim zonama, ali i u pozadini bojišta. Gradovima u pozadini nametnute su ratne dužnosti koje su ostavile velikog traga na gradskoj svakodnevnici, mijenjajući i stavlajući je u službu postizanja ratnih ciljeva. Karlovac je kao jedan od takvih gradova, premda se nije nalazio u neposrednoj blizini ratne zone, u velikoj mjeri osjetio posljedice ratnih zbivanja. Već na samom početku rata karlovačke su gradske vlasti zajedno s građanima bile primorane na prilagodbu s ciljem pronalaska načina da se cjelokupni gradski život normalizira u granicama mogućeg, pritom vodeći borbu s brojnim poteškoćama koje su neumorno nadolazile za trajanja rata.

4.1 Mobilizacija i početak rata

U nedjelju 26. srpnja 1914. godine, dan nakon što je vlada Kraljevine Srbije Austro-Ugarskoj dala nezadovoljavajuć odgovor na ultimatum, u prijepodnevnim satima je diljem Monarhije, pa tako i u Karlovcu, proširena obavijest o djelomičnoj mobilizaciji, a kroz nekoliko dana objavljena je i opća mobilizacija.⁴⁸ U Karlovcu se tada nalazio stožer 26. domobranske pješačke pukovnije i zapovjedništvo i garnizon četvrte bojne 96. c. i kr. pješačke pukovnije.⁴⁹ Tih je dana u gradu okupljeno i grupirano na tisuće vojnika,⁵⁰ koji su na karlovačkom željezničkom kolodvoru ukrcavani u vlakove te slani na srpsko ratište. O tome piše Grgo Turkalj: „Stignusmo na kolodvor, koji već sav bio zatrpan sa raznim kolima i konjima. Tu se sve slaže u vagone. Redom jedno za drugim. Najprije se ukrca pukovnijska blagajna sa zastavom. Onda kola sa municijom, kuhinje, hrana za vojnike, mašingeveri, odjela, sanduci sa

⁴⁸ *Narodni glas*, 30. srpnja 1914. Također: *Karlovac*, 1. kolovoza 1914.

⁴⁹ Stožer 96. c. i kr. pješačke pukovnije je 1914. bio u Temišvaru, no od njezinog osnutka 1883. sve do 1910. (kad je prebačen u Petrovaradin) stožer se nalazio u Karlovcu, zbog čega se uvriježilo pukovnicu nazivati „karlovačkom“. Vidi: Österreich-Ungarns bewaffnete Macht 1900-1914 (<http://www.mlorenz.at>, posjet 2.5.2019.) „Karlovačka“ je bila i 26. domobranska pješačka pukovnija. Vojnici ove pukovnije nazivani su „Matekima“, a vojnici 96. c. i kr. pješačke pukovnije „Mitrima“. Vidi: Stjepan Mihalić, *Časkanja u suton – Razgovori na uglu*, Karlovac: Gradska knjižnica „Ivan Goran Kovačić“, 2008, 308-309.

⁵⁰ Prema Modrušanu se u Karlovcu početkom rata okupilo čak do 40 tisuća vojnika. GMK-ZDG, „Spomen knjiga slobodnog kraljevskog grada Karlovca“ (dalje: SKSKGK). Također: Radovan Radovinović, „Karlovac u Prvom svjetskom ratu“, *Karlovački tjednik*, 26. lipnja 2014., 18. Poznato je da je u Karlovcu početkom rata grupiran i bataljun 4. bosansko-hercegovačke pješačke pukovnije. GMK-ZDG-SKSKGK. Također: *Ilustrovani list*, 7. studenog 1914.; Mihalić, *Časkanja u suton – Razgovori na uglu*, 2008, 271. Vidi: Radovinović, „Karlovac u Prvom svjetskom ratu“, 26. lipnja 2014., 18; Kočevar, „Djelovanje Gradske zastupstva“, 2017, 407.

bombama i bačva sa raketama, potom zdravstveni odjel sa 4 liječnika. Kad se je to sve ukrcalo, tad dodje na red infanterija. Goniše nas u vagone kao blago. 46 u jedan vagon, pa niti imamo gdje sjesti ni za što drugo, te nam se je gore za voziti nego da smo čopor svinja, a ne ljudskih bića, i još tome onih, koje vode u obranu zemlje“.⁵¹

Velik broj vojnika u gradu se zadržao sve do kraja rata, i premda je Karlovac kao vojno središte još 1910. imao 1120 vojnih osoba,⁵² u *Slozi* je početkom 1916. istaknuto da „si prije vidio rijetko vojnika na ulici, a sada se vidi vrlo često vojnike, gdje u četama ili pojedince prolaze ulicama grada. Skroz vojnički grad“.⁵³ Vojnici su tijekom rata imali vrlo važno mjesto u karlovačkom društvenom životu, što je posebice dolazilo do izražaja prilikom različitih svečanih okupljanja, ali isto tako i pri brojnim kulturnim i zabavnim događanjima koja su nerijetko bila organizirana u dobrotvorne svrhe. Koncerti vojničke glazbe i mimohodi postali su svakodnevna pojava u gradu.

Posljedice mobilizacije za Karlovac bile su vrlo negativne. Svakim novim mobilizacijskim valom u gradu je bilo sve manje radno sposobnih muškaraca, a osim što je time nanesena velika šteta gradskoj privredi zbog odlaska glavnine radne snage, došlo je i do krize rada gradske uprave, kao i zdravstvenih i ostalih ustanova u gradu. U redarstvenom pogledu problem je predstavljao manjak gradskih stražara, koji su također bili mobilizirani. Brojne karlovačke obitelji ostale su bez hranitelja, uslijed čega Gradsko poglavarstvo zaprima velik broj zahtjeva i molbi za oslobođenje od plaćanja različitih pristojbi i dugova zbog nemogućnosti njihova podmirivanja. Gustav Modrušan u svojim zapisima opisuje kako je kao gradonačelnik i sam nastojao na različite načine dovesti situaciju pod kontrolu, reorganizirati gradsku upravu u skladu s mogućnostima (jer je velik broj gradskih činovnika i namještenika mobiliziran), istovremeno pokušavajući spriječiti odlazak mnogih za grad neophodnih osoba, u čemu je djelomično i uspio.⁵⁴ Tako se primjerice uspješno zauzeo za oslobođenje ravnatelja i primarijusa gradske bolnice dr. Ljudevita Švrljuge od vojne službe. Dr. Izidor Vinski, gradski fizik, uspio je ishoditi da ostane u karlovačkoj vojnoj bolnici kao vojni liječnik, dok je kotarski liječnik dr. Ivan Haslinger, premda isprva oslobođen vojne službe, kasnije ipak mobiliziran.⁵⁵ Za namještenike Gradske munjare u Ozlju Modrušan je otišao čak u Budimpeštu tadašnjem

⁵¹ Grgo Turkalj, *1609 dana na fronti*, Zagreb: Fortuna, 2015., pretisak izdanja iz 1930., 24.

⁵² Vrbetić – Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 1989, 8.

⁵³ *Sloga*, 30. siječnja 1916.

⁵⁴ Radovinović, „Karlovac u Prvom svjetskom ratu“, 26. lipnja 2014., 18. Više o djelovanju gradske uprave tijekom rata: Kočevar, „Djelovanje Gradske zastupstva“, 2017, 395-418.

⁵⁵ GMK-ZDG-SKSKGK.

ministru rata Samuelu von Hazajju kako bi dogovorio oprost od vojne službe.⁵⁶ Ipak, odlazak mnogih bio je neminovan, a njihovo odsustvo moralo je biti nadoknađeno zajedničkim zalaganjem, reorganizacijom i improvizacijom s ciljem da se u novonastalim uvjetima ponovno uspostavi red i stabilnost u gradskom životu.

4.2 Odredbe društvene kontrole i nadzora

Gradska svakodnevnica od prvih je dana rata bila oblikovana odozgo nametanjem niza odredbi koje su bile usmjerene prema konsolidaciji društva, u prvom redu kroz mjere kontrole i nadzora s ciljem osiguranja stabilne situacije „kod kuće“. Dana 28. srpnja 1914. „uz svirku vojničke trublje“ objavljena je banska naredba o uvođenju prijekog suda za kaznena djela pobune, umorstva, razbojstva, paleža i javnog nasilja zlobnom oštetom tuđeg vlasništva.⁵⁷ U slučaju počinjenja nekog od navedenih zločina, po prijekom sudu počinitelju je imala biti dosuđena smrtna kazna. Uvedena su različita ograničenja, poput ograničenja slobode okupljanja, tiska, kretanja, itd. Krajem srpnja u sklopu iznimnih mjera strogo je određeno radno vrijeme ugostiteljskih objekata koje je karlovačkim prilikama prilagođeno tek u lipnju 1915. godine.⁵⁸ Poštanski, telefonski i brzojavni promet je uređen posebnim odredbama izdanim u tu svrhu, a na željeznici je uveden novi, ratni vozni red putničkih i teretnih vlakova.⁵⁹ Također, ubrzo po objavi rata proglašen je moratorij, a pojavile su se i prve aprovizacijske odredbe (koje doduše u Karlovcu u velikom broju slučajeva nisu bile poštovane, o čemu će biti riječi kasnije).

Uvedenoj cenzuri tiska bile su podložne sve tiskovine, pa tako i tri karlovačka tjednika. *Narodni glas* je već 30. srpnja, u istom broju u kojem je izviješteno o početku rata, tiskao objavu o privremenoj obustavi (redovitog) izlaženja lista za vrijeme rata, odnosno dok ne „nastupe opet normalne prilike“. ⁶⁰ List je ipak vanredno izišao u još tri broja u kolovozu i rujnu, no njegov sadržaj bio je bitno lišen svakog spomena političkih i ratnih zbivanja, stavljajući u prvi red dobrotvorni rad i djelatnost Hrvatskog sokola.⁶¹ Tjednik *Karlovac* nastavio je izlaziti u kolovozu, ali u vidno suzdržanim tonu, prenoseći u prvom redu različite obavijesti za građanstvo i bezbojne izvještaje s ratišta, kao i članke o dobrotvornoj djelatnosti u gradu. Na koncu je i ovaj list prestao izlaziti, zaključno s datumom 22. kolovoza, nakon čega je uslijedila

⁵⁶ GMK-ZDG-SKSKGK.

⁵⁷ *Narodni glas*, 30. srpnja 1914.

⁵⁸ *Sloga*, 18. srpnja 1915.

⁵⁹ *Narodni glas*, 30. srpnja 1914.

⁶⁰ *Narodni glas*, 30. srpnja 1914.

⁶¹ *Narodni glas*, 14. i 28. kolovoza, 18. rujna 1914.

duga stanka koja je potrajala sve do kraja rata. Redovito je nastavio izlaziti samo tjednik *Sloga*, koji je za razliku od koalicionaških novina bio proratno orijentiran te stoga podoban. Naravno, u Karlovcu su za vrijeme rata osim *Sloge* čitale i druge novine, poput *Jutarnjeg lista*, *Novosti*, *Ilustrovanog lista*, i dr.⁶² Cenzura je pogađala i strane tiskovine, poput onih iz Ruskog Carstva ili iz Kraljevine Srbije, no u biti sve koje su bile procijenjene kao prijetnja ili opasnost za Monarhiju i njezine ratne ciljeve.

S ciljem sprječavanja špijunaže i svakog oblika djelovanja protiv interesa Monarhije, putem oglasa je istaknuta nužnost prijave svih sumnjivih ili potencijalno veleizdajničkih radnji.⁶³ Osjećaj paranoje svakako su poticale i različite glasine koje su se pojavile odmah početkom rata,⁶⁴ zbog čega su u novinama tiskana i upozorenja građanima. Zaštita od špijunaže i suzbijanje protudržavnih aktivnosti predstavljali su jedan od prioriteta prema kojima je oblikovana politika vlasti prema stanovništvu tijekom rata. Pripadnici zemalja s kojima je Monarhija u ratu (posebice oni vojno sposobni), vojni bjegunci koji su došli prije uspostave ratnog stanja (to se odnosilo i na srpske prebjegce iz doba balkanskih ratova), evakuirci iz zaraćenih područja te općenito sve „politički nepouzdanе osobe“ imale su biti stavljene pod strogi nadzor redarstvenih vlasti, odnosno biti internirane na za to predviđeno mjesto.⁶⁵ To se nije odnosilo na ratne zarobljenike, kao ni na vojne bjegunce koji su u zemlju došli nakon uspostave ratnog stanja. Oni su bili u domeni vojnih vlasti. Isto tako, odredbi o internaciji nisu bili podložni ni oni vojno sposobni pripadnici neprijateljskih zemalja „koji već dulje vremena borave u zemlji, pa nisu sumnjivi“.⁶⁶ Potonji su mogli ostati i biti nadzirani u svom mjestu boravišta. Vojno nesposobni pripadnici neprijateljskih zemalja, ukoliko proglašeni nesumnjivima, imali su pravo ostati u svom mjestu boravišta, ali su mogli i napustiti zemlju (ne približavajući se putem ratnoj zoni). S druge strane, oni među njima koji se nisu mogli sami uzdržavati bili su prisiljeni otići.⁶⁷

⁶² HR-DAKA-0002-PSKGGK, serija Redarstveno povjereništvo (dalje: RP), kut. 11, dok. 4493, 20. studenog 1914.

⁶³ *Karlovac*, 8. kolovoza. Također: *Sloga*, 9. i 16. kolovoza 1914.

⁶⁴ Primjerice, početkom rujna 1914. Vlada nalaže hapšenje, procesuiranje i izgon Japanaca iz Monarhije, jer je pristigla obavijest „da će uskoro vrlo mnogo Japanaca, preobučeni kao Kitajci, doći u Austriju“. Dalje je navedeno da im je kao ruskim saveznicima namjera prikupljati informacije i vršiti atentate. Koliko je ovaj strah bio utemeljen ne može se pouzdano kazati. HR-DAKA-0002-PSKGGK, RP, kut. 11, dok. 3620, 7. rujna 1914.

⁶⁵ Višnja Burek, „Internirci i bjegunci na varaždinskom području u vrijeme Prvog svjetskog rata“, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, br. 27 (2016), 350. O internaciji u Monarhiji također vidi: Miroslav Kota, „Uspostava i rad sigurnosno-obavještajnog sustava banske Hrvatske 1914. godine“, u: *1914. – Prva godina rata u Trojnoj kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji* (ur. Vijoleta Herman Kaurić), Zagreb: Matica Hrvatska, 2018, 441-465.

⁶⁶ HR-DAKA-0002-PSKGGK, RP, kut. 11, dok. 3843, 26. rujna 1914.

⁶⁷ HR-DAKA-0002-PSKGGK, RP, kut. 11, dok. 3843, 26. rujna 1914.

Stavljanje pod nadzor politički sumnjivih ili nepouzdanih osoba te njihovo zatvaranje u posebne, toj svrsi namijenjene internacijske logore započelo je već početkom rata. Provedeno je na temelju „Zakonskog članka LXIII za slučaj rata“ koji je izdan 1912. godine, a naknadno dopunjen „Naredbom br. 29“ u prosincu 1914. godine.⁶⁸ Internacijski logori osnivani su diljem Monarhije, pa tako i na prostoru Banske Hrvatske (u Pleternici pored Požege, Samoboru, Žlebiću pored Koprivnice i drugdje). Na karlovačkom području takav logor nalazio se na Turnju, gdje su internirci smješteni u vojne zgrade.⁶⁹

Temeljem istraženog materijala teško je precizno utvrditi kretanje broja turanjskih interniraca početkom rata, no poznato je da su kapaciteti na Turnju bili popunjeni već u rujnu 1914. godine.⁷⁰ Internirani su, prema izvještajnim spisima Kraljevskog redarstvenog povjereništva, većinom bili srpskog podrijetla, premda je među njima bilo i ruskih, a poslije ulaska Italije u rat i talijanskih i ostalih pripadnika neprijateljskih zemalja, kao i Roma.⁷¹ Što se tiče pripadnika ostalih nacionalnosti, poput Francuza i Engleza, u internacijskim logorima u ugarskom dijelu Monarhije bilo ih je znatno manje negoli u austrijskom.⁷² To vrijedi i za karlovački slučaj. Početkom travnja 1915. iz Karlovca je izviješteno da se na području grada nalazi samo jedna Francuskinja, imenom Marija Py, privatna učiteljica francuskog, njemačkog i engleskog jezika porijeklom iz Belforta.⁷³ Dotična nije bila internirana jer je tada već godinu i pol dana živjela u Karlovcu. U prosincu 1915. godine izviješteno je da engleskih podanika na gradskom području nema.⁷⁴

Provedbu internacije na terenu temeljem korištenih izvora nije bilo moguće rekonstruirati, kao ni uvjete života u internaciji (premda se može pretpostaviti da su bili razmjerno loši), no njezinim provoditeljima dane su neke smjernice od kojih možemo istaknuti napomenu da treba paziti „da oni koji spadaju istoj obitelji nebudu razdijeljeni, osim ako je to iz osobitih razloga poželjno“.⁷⁵

⁶⁸ Burek, „Internirci i bjezgunci na varaždinskom području“, 2016, 351-352.

⁶⁹ Mira Kolar-Dimitrijević, „Logor za internirce u Žlebiću i glavno središnje taborište za internirane i evakuirane u Koprivnici 1915.-1917. godine“, *Podravski zbornik*, br. 30 (2004), 154. Također: Burek, „Internirci i bjezgunci na varaždinskom području“, 2016, 353.

⁷⁰ HR-DAKA-0002-PSKGK, RP, kut. 11, dok. 3843, 26. rujna 1914.

⁷¹ HR-DAKA-0002-PSKGK, RP, kut. 11, dok. 3764, 19. rujna 1914. Također: HR-DAKA-0002-PSKGK, RP, kut. 12: dok. 1066, 1. travnja 1915.; dok. 1068, 2. travnja 1915.; dok. 4150, 23. listopada 1915.; dok. 4891, 8. prosinca 1915.; kut. 13: skup dok. 728, 1916.

⁷² Burek, „Internirci i bjezgunci na varaždinskom području“, 2016, 349.

⁷³ HR-DAKA-0002-PSKGK, RP, kut. 12, dok. 1066, 1. travnja 1915.

⁷⁴ HR-DAKA-0002-PSKGK, RP, kut. 12, dok. 4837, 4. prosinca 1915.

⁷⁵ HR-DAKA-0002-PSKGK, RP, kut. 11, dok. 3843, 26. rujna 1914.

Boravak u internaciji nije morao značiti potpunu izolaciju od zajednice. Uz posebnu dozvolu internirane osobe mogle su biti posjećivane. Jedna molba takve namjene u rujnu 1914. odobrena je ženi dr. Milutina Milankovića koji je bio interniran na Turnju.⁷⁶ Isto tako, internirani su imali pravo obavljati posao i sami se uzdržavati tijekom internacije (to je bilo poželjno), pa je tako primjerice izvjesni Dušan Bajić u ožujku 1915. dobio mjesto namještenika u pivovari na Dubovcu, pod kontrolom redarstvenih vlasti.⁷⁷

Ovakav oblik prisilnog izdvajanja i nadzora nad dijelom stanovništva zasigurno je imao odjeka među karlovačkim građanima, no zbog nedostatka izvora teško je govoriti o njihovom odnosu spram dotične pojave.

4.3 Atmosfera u gradu početkom rata

Premda je općenito teško govoriti o emocijama i doživljaju rata na razini jedne veće, u ovom slučaju gradske zajednice, uvijek postoje izvjesni pokazatelji koji mogu poslužiti za izgradnju pretpostavki o atmosferi koja je vladala prvih dana rata. Prve reakcije karlovačkih građana na objavu rata Kraljevini Srbiji su, sudeći prema članku u *Slozi*, bile obilježene velikim zanosom i uzbuđenjem.⁷⁸ Posebno su za to bili zaslužni vojnici koji su došli iz okolice, donoseći sa sobom „ono pravo ratno patriotično raspoloženje poznatih hrvatskih ratnika, donješe veselu i junačku pjesmu, donješe neobuzdano oduševljenje za ovaj rat, koji se ima biti 'za kralja i dom!'“.⁷⁹ Hrvatske zastave najprije su izvješene na Baniji, pretvorivši je u „svečani i imponantni logor“, a uskoro su se počele pojavljivati i u unutarnjem gradu. Raspoloženje na gradskim ulicama opisano je kao „živo i veselo“.⁸⁰ Ipak, bilo je i onih koji su spram rata bili hladni i povučeni. U *Slozi* je tako građanstvo podijeljeno na njegov „nepokvareni dio“ koji podržava rat, i protivnike rata koji se „poput zlokobnih gavranova vidjaju sa tamnim i pokunjenim pogledom izpod namrštena čela“.⁸¹ Tom podjelom neizravno se željelo ukazati kako su potonji (nesumnjivo se misli na pobornike Hrvatsko-srpske koalicije) neprijatelji hrvatskih interesa, oni „drugi“ koji ne misle kao većina Karlovčana.

⁷⁶ HR-DAKA-0002-PSKGK, RP, kut. 11, dok. 3764, 19. rujna 1914.

⁷⁷ HR-DAKA-0002-PSKGK, RP, kut. 12, dok. 1077, 3. travnja 1915.

⁷⁸ *Sloga*, 2. kolovoza 1914. U Jutarnjem listu je na sličan način opisano i raspoloženje u Zagrebu. „Živahnost, koja je nastala postanjem ratnog odnošaja naprama Srbiji, ne popušta. Ulicama prolaze vojnici i oni, koji se imadu javiti za vojničtvo na temelju mobilizacije. Svi su ovi ljudi veseli, te pjevaju patriotske pjesme kličuć proti neprijatelju“. *Jutarnji list*, 28. srpnja 1914.

⁷⁹ *Sloga*, 2. kolovoza 1914.

⁸⁰ *Sloga*, 2. kolovoza 1914.

⁸¹ *Sloga*, 2. kolovoza 1914.

Još jedan politički napad bio je vezan uz izostanak postavljanja hrvatske zastave na Gradsku vijećnicu, što u *Slozi* strogo osuđuju kao nedostatak domoljublja, pa se u listu 9. kolovoza ističe kako „Gradska vijećnica nije svojina ili domena jedne stranke [Hrvatsko-srpske koalicije, op. a.], koja možda za sada časovito ima u gradskom zastupstvu svoju većinu“.⁸² Između ostaloga, ovdje se radi i o pokušaju diskreditacije većinski Koaliciji priklonjenog Gradskog zastupstva kao predstavničkog tijela karlovačkih građana. Međutim, čak i ako stavimo na stranu politički intonirane napade *Sloge*, duboka podijeljenost karlovačkih građana glede odnosa prema ratu čini se vrlo izvjesnom.

4.4 Dobrotvorna djelatnost kao dio svakodnevice

Reakcija lokalnih vlasti i pojedinih društava, kao i stanovništva uopće, na promjene koje je rat nametnuo na samom svom početku bila je u prvom redu karakterizirana zaokretom prema dobrotvornom djelovanju koje je za cilj imalo osiguranje egzistencije potrebitih za vrijeme trajanja ratnog stanja. Premda je banskom odredbom 27. srpnja zabranjeno djelovanje svih postojećih (kao i osnivanje novih) društava na području Hrvatske i Slavonije uz iznimku Crvenog križa, vrlo je brzo postala jasna potreba za uključenjem većeg broja građana u dobrotvorne aktivnosti, zbog čega je na koncu nekim društvima koja su to molbom tražila dozvoljen nastavak djelovanja (u dobrotvorne svrhe) tijekom rata.⁸³ Dobrotvorni rad je kao oblik društvenog aktivizma vrlo brzo postao jednim od najznačajnijih elemenata ratne svakodnevice u gradovima diljem Monarhije, a Karlovac u tom pogledu nije predstavljao iznimku. Kao i u mnogim drugim gradovima u pozadini, i u Karlovcu je uz pružanje pomoći obiteljima mobiliziranih i samim vojnicima na bojištu bilo potrebno organizirati i zbrinjavanje velikih grupa ranjenika koji su vlakovima dopremani u grad, što je iziskivalo velike društvene inicijative i napore koji su snažno utjecali na svakodnevni život u gradu.

Temelji dobrotvorne djelatnosti u Karlovcu su postavljeni već prvih tjedana rata, pa se može reći da je do 20. kolovoza i dolaska prvih ranjenika u grad kao društvena pojava ona već poprimila istaknuto mjesto u karlovačkom društvu. Entuzijizam je početkom rata bio znatan, na što ukazuje i ishod sjednice održane 31. kolovoza u Gradskoj vijećnici koju je sazvao gradonačelnik Modrušan za sve građane zainteresirane za dobrotvorni rad, a na koju se

⁸² *Sloga*, 9. kolovoza 1914. Također: Kočevar, „Djelovanje Gradskoga zastupstva“, 2017, 405-406.

⁸³ Vijoleta Herman Kaurić, „Život u Karlovcu u pozadini Velikoga rata“, u: *Katalog izložbe Za kralja i dom: Karlovac i Prvi svjetski rat* (ur. Sanda Kočevar), Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 2014, 8. Također: Vijoleta Herman Kaurić, „Koliko je društava djelovalo u Zagrebu za vrijeme Prvoga svjetskog rata?“, *Historijski zbornik*, god. LXII, br. 2 (2009) 434-435.

„odazvalo [...] naše gradjanstvo u neobično velikom broju, naročito naš ženski svijet“.⁸⁴ S obzirom da je Crveni križ kao središnja dobrotvorna organizacija imao vodeću ulogu u pitanjima prikupljanja i pružanja pomoći potrebitima (što je obuhvaćalo i osnivanje rezervnih bolnica za smještaj ranjenika),⁸⁵ na tom okupljanju izvjestan broj karlovačkih gospođa i gospođica odmah se učlanio i prijavio za njegovanje bolesnih i ranjenih vojnika, a bolničarskoj službi, tj. previjanju rana i njezi pacijenata, poučavao ih je dr. Ivo Kuhn, sekundarni liječnik karlovačke gradske bolnice, koji je u tu svrhu održavao dnevna predavanja u bolnici.⁸⁶ Isto tako, kako bi pružanje pomoći u praksi bilo brzo i učinkovito, u vidu asistencije radu Crvenog križa formiran je i poseban odbor gospođa (Gospojinski odbor) čije su članice narednih dana po gradu i okolici prikupljale donacije za potpore obiteljima mobiliziranih, a usto su se i raspitivale kod boljestojećih obitelji za preuzimanje djece vojnika na skrb i prehranu.⁸⁷ Ova akcija se u vrlo kratkom vremenu pokazala prilično uspješnom – prikupljena je veća količina novca (imena darivatelja, među kojima je bilo i Gradsko poglavarstvo s donacijom od 1000 kruna, bila su javno tiskana u listu *Karlovac*⁸⁸), a javio se i „lijep broj imućnijih obitelji“ za prehranu djece.⁸⁹

Potpore su trebale biti dodjeljivane potrebitim obiteljima nakon provjere njihovog imovinskog stanja, u čemu su Modrušanu pomagale učiteljice i nemobilizirani učitelji, no „mnogo je prošlo vremena, dok su se sastavili izkazi i dok je financijalno ravnateljstvo odobrilo, da su se izplaćivale državne potpore“.⁹⁰ U *Slozi* se pojavljuje i ponešto kritičniji pogled na djelatnost Crvenog križa u Karlovcu, pa tako u jednom članku možemo pročitati kako „kod nas ide to [skupljanje pomoći, op. a.] jako polagano. Onako po domaći, po karlovački“.⁹¹ Pritom se, međutim, opet provlače paralele s političkom opredjeljenošću nekih karlovačkih građana, koje se okrivljava za nedovoljnu aktivnost na polju dobrotvornog rada. Dok s jedne strane mišljenje autora članka o provedbi prikupljanja pomoći treba uvažiti, isto tako valja imati na umu da je sam članak između ostalog i u funkciji političke provokacije.

⁸⁴ *Karlovac*, 8. kolovoza 1914.

⁸⁵ Herman Kaurić, „Život u Karlovcu u pozadini Velikog rata“, 2014, 10. Karlovačka podružnica Crvenog križa osnovana je 1881. godine. Tijekom Prvog svjetskog rata predsjednik joj je bio Vilim pl. Reiner. Više: Kočevar, „Djelovanje Gradskoga zastupstva“, 2017, 408. Također: Radovinović, „Karlovac u Prvom svjetskom ratu“, 26. lipnja 2014.

⁸⁶ *Isto*. Također: *Sloga*, 16. kolovoza 1914. Vidi: GMK-ZDG-SKSKGK; Radovinović, „Karlovac u Prvom svjetskom ratu“, 26. lipnja 2014.

⁸⁷ Kočevar, „Djelovanje Gradskoga zastupstva“, 2017, 406.

⁸⁸ *Karlovac*, 22. kolovoza 1914.

⁸⁹ *Karlovac*, 8. kolovoza 1914.

⁹⁰ GMK-ZDG-SKSKGK.

⁹¹ *Sloga*, 16. kolovoza 1914.

Uz Crveni križ i Gospojinski odbor istaknutu ulogu u dobrotvornom radu imao je i Hrvatski sokol, sportska organizacija koja je početkom rata u Karlovcu poprimila dobrotvorni karakter, svojim djelovanjem znatno pridonoseći radu Crvenog križa, ali isto tako inicirajući i vlastite projekte. Na sastanku Hrvatskog sokola 11. kolovoza odlučeno je da će Sokol na sebe preuzeti prijevoz ranjenika iz vlakova do bolnica u gradu, a usto će se pobrinuti i za nabavu rublja i posteljine za njih.⁹² Nadalje, Sokol je predao molbu za postavljanje sabirnih kutija za male darove ranjenicima (cigarete, knjige, novine, i dr.) po gradskim ulicama, trgovima i šetalištima, što je po odobrenju krajem kolovoza i učinjeno.⁹³ Otvoren je informacijski („obavijesni“) ured u kojem su građani mogli doći do informacija o ranjenicima ili o pružanju pomoći obiteljima vojnika, a koji je ujedno bio i u funkciji nadzora i kontrole rada članova Hrvatskog sokola u Karlovcu.⁹⁴ Ipak, posebno velika zasluga Hrvatskog sokola bila je u osnivanju odbora za prehranu djece mobiliziranih, odnosno otvaranju pučke kuhinje 14. kolovoza. Međutim, to nije išlo bez izvjesnih poteškoća. U *Narodnom glasu* gradska je uprava znatno kritizirana zbog uskrate podrške Sokolu, što je posebno došlo do izražaja upravo prilikom organiziranja pučke kuhinje za koju se nije mogao dobiti prikladan smještaj (Modrušan je na sjednici 12. kolovoza odbio prijedlog Sokola o otvaranju kuhinje,⁹⁵ a potom i posebno zabranio njezin smještaj u gombaonu Djevojačke škole), pa je na koncu smještena u baštu Dragice Weiss u Riječkoj ulici, koja se dobrovoljno ponudila za tu potrebu.⁹⁶ Sredinom rujna je, međutim, u istom listu navedeno kako su „zaigrali [...] opet neki krugovi u našem gradu čudnovatu igru, koja je išla za tim, da mu [Hrvatskom sokolu, op. a.] onemogući sadašnje njegovo djelovanje“, pa je uslijed toga privremeno bilo „zabranjeno [...] davanje hrane u pučkoj kuhinji“.⁹⁷ O čemu je bila riječ nije poznato, no kuhinja je nakon povlačenja zabrane nastavila raditi. Dokad je opstala nije poznato, no može se pretpostaviti da je, između ostalog i zbog nedostatka odgovarajućeg prostora, relativno brzo prestala s radom. Ipak, ova akcija je među građanima, ali i seljacima iz okolice, za svoga trajanja uživala veliku podršku koja se ogledala

⁹² *Narodni glas*, 14. kolovoza 1914.

⁹³ HR-DAKA-0002-PSKGGK, RP, kut. 11, dok. 3357, 18. kolovoza 1914. Također: *Narodni glas*, 14. i 28. kolovoza 1914.

⁹⁴ *Narodni glas*, 14. i 28. kolovoza 1914.

⁹⁵ Tom prilikom je otklonjen i prijedlog o organizaciji nadzora nad nezbrinutom djecom. *Narodni glas*, 14. kolovoza 1914.

⁹⁶ *Narodni glas*, 14. kolovoza 1914. Kočevar, „Djelovanje Gradskoga zastupstva“, 2017, 406-407.

⁹⁷ *Narodni glas*, 18. rujna 1914.

u donacijama u naravi i novcu – kako za potrebe pučke kuhinje, tako i za druge dobrotvorne namjene koje su bile u domeni djelatnosti Hrvatskog sokola.

Nakon dolaska ranjenika u Karlovac 20. kolovoza dobrotvorni rad u grad podignut je na novu razinu. Kad je u poslijepodnevnim satima stigla vijest da će ranjenici na karlovački kolodvor stići malo poslije 11 sati navečer, započele su užurbane pripreme za njihov doček. Na sastanku koji je u 9 sati navečer održan u Gradskoj vijećnici izvršene su posljednje pripreme glede organizacije i podjele poslova između dobrotvornih društava i građana, a sat vremena poslije svi su bili na svojim mjestima.⁹⁸ Vlak s ranjenicima, njih ukupno 389, na kolodvoru su dočekale civilne i vojne vlasti uz članove dobrotvornih društava i mnogobrojno građanstvo,⁹⁹ a karlovačke gospođe, članice Crvenog križa, su ih „podvorile toplim mliekom, čajem, kavom i cigaretami“.¹⁰⁰ Međutim, gužva koja je zavládala ubrzo po zaustavljanju vlaka znatno je otežala iskrcaj ranjenika iz vagona. U *Narodnom glas* je uz taj problem bila navedena i neravnomjerna raspodjela hrane i pića ranjenicima, zbog čega su oni „u posljednjim vagonima bili prikraćeni“.¹⁰¹ Uz vojsku, u prijamu i otpremi ranjenika do bolnica sudjelovali su karlovački privatni liječnici, članovi Crvenog križa i Hrvatskog sokola, kao i dio članstva karlovačkog Dobrovoljnog vatrogasnog društva i Vojno-veteranskog društva, a prevoženi su na kolima koja su za tu potrebu pribavljena iz sela u okolici Karlovca. Smješteni su na četiri lokacije u gradu: u gradsku bolnicu su smješteni teže ranjeni (njih 74)¹⁰², a ostali su raspoređeni u vojnu bolnicu i u dvije rezervne bolnice, jednu smještenu u vojarni br. 2 i drugu u zgradi Kraljevske velike realne gimnazije¹⁰³. Članovi Hrvatskog sokola i Crvenog križa raspoređeni su po bolnicama kao ispomoć za zbrinjavanje i njegu ranjenika.¹⁰⁴ Uz upravu nad rezervnim bolnicama, Crveni križ na sebe je preuzeo i uređenje Vojničkog groblja na Dubovcu.¹⁰⁵ Do kraja 1914. godine i kroz narednu godinu pristizanje ranjenika u Karlovac nastavilo se s varijacijama u intenzitetu (nakon otvaranja bojišta na Soči u svibnju 1915. u Karlovac stižu grupe ranjenika i odatle), no njihov broj je bez sumnje znao biti vrlo velik (Modrušan je zapisao kako je u Karlovcu „znalo

⁹⁸ *Narodni glas*, 28. kolovoza 1914.

⁹⁹ *Narodni glas*, 28. kolovoza 1914.

¹⁰⁰ GMK-ZDG-SKSKGK.

¹⁰¹ *Narodni glas*, 28. kolovoza 1914.

¹⁰² Uz spomenutu donaciju od 1000 kruna Gradsko poglavarstvo se obvezalo uzdržavati 50 ranjenika u gradskoj bolnici o vlastitom trošku. Kočevar, „Djelovanje Gradskega zastupstva“, 2017, 408.

¹⁰³ U zgradu Gimnazije smješteno je 130 ranjenika. *Novosti*, 29. kolovoza 1914.

¹⁰⁴ *Narodni glas*, 28. kolovoza 1914.

¹⁰⁵ Radovinović, „Karlovac u Prvom svjetskom ratu“, 26. lipnja 2014., 19. Više o groblju: Radovan Radovinović – Zvonimir Gerber, *Karlovačka groblja*, Karlovac: Zelenilo d.o.o., 2019, 71-80.

[...] biti do 2000 ranjenika¹⁰⁶) na što ukazuje i sve veća potreba za pronalaskom novog prostora za njihov smještaj, uslijed čega u Karlovcu niče sve više rezervnih bolnica u javnim zgradama, poput one u Kadetskoj školi, gdje je 1915. otvoren ortopedski i balneološki zavod.¹⁰⁷ Isto tako, zgrada Dječjačke škole odmah je pretvorena u kužnu („pošasnu“) bolnicu u koju su bili smješteni oboljeli od pjegavog tifusa, boginja, šarlaha i drugih zaraznih bolesti.¹⁰⁸ Zgrada Djevojačke škole bila je jedina slobodna školska zgrada za održavanje nastave, a kao takva je opstala do jeseni 1915. kada je i ona reorganizirana za potrebe zbrinjavanja ranjenika (u prilog toj prenamjeni išlo je postojanje gombaone u zgradi škole u koju se mogao smjestiti velik broj ranjenika), dok je zgrada Gimnazije Modrušanovim zalaganjem ispražnjena i ponovno uređena za održavanje nastave.¹⁰⁹ Međutim, javne zgrade nisu imale dovoljan kapacitet pa su u gradu na nekoliko lokacija podizane i drvene barake za smještaj ranjenika i oporavljenika, što je provodila vojska u suglasju s gradskim vlastima. U veljači 1915. vojnim vlastima je dozvoljena privremena upotreba zemljišta iza Dječjačke škole za gradnju baraka namijenjenih za oporavljenike od zaraznih bolesti, a barake su podizane i na zemljištu između kuće Sladović i Šetališta (na mjestu današnjeg Gradskog klizališta „Sokolski dom“) te na Švarči i drugdje.¹¹⁰ Rat je mijenjao i izgled samog grada, na taj način još i više učvršćujući svoju prisutnost.

Osim učestalim dolascima ranjenika i potrebom za njihovim zbrinjavanjem društvena kriza jačala je sa svakim novim valom mobilizacije, čime se povećavao broj obitelji bez hranitelja (a s time i broj ugrožene i nezbrinute djece¹¹¹). U skladu s potrebom za povećanjem mogućnosti pružanja pomoći potrebitima dolazi do intenzifikacije aktivizma karlovačkih dobrotvornih društava, kao i uopće građana na području dobrotvornog rada. Osim skupljanja

¹⁰⁶ GMK-ZDG-SKSKGK.

¹⁰⁷ *Sloga*, 20. lipnja 1915. Također: GMK-ZDG-SKSKGK. Vidi: Radovinović, „Karlovac u Prvom svjetskom ratu“, 26. lipnja 2014., 18-19.

¹⁰⁸ GMK-ZDG-SKSKGK.

¹⁰⁹ GMK-ZDG-SKSKGK. Prilikom dolaska vojne komisije u grad 8. rujna 1915. pregledane su bolnice i barake za ranjenike. „Kako doznajemo, ta je komisija odredila, da se zgrada realne gimnazije odmah evakuira i da se vrati svojoj prvobitnoj svrsi“. *Sloga*, 12. rujna 1915.

¹¹⁰ GMK-ZDG, Zapisnici skupština Gradskog zastupstva (dalje: ZSGZ), 12. veljače 1915., čl. 41. i 43. te 13. srpnja 1915., čl. 40. *Sloga* u rujnu 1915. prenosi odluku prema kojoj se u gradu imaju isprazniti školske zgrade zbog održavanja nastave, a ranjenici bi trebali biti preseljeni u barake. „Tako će se na Švarči podignuti iza Krivačičeve gostione 6, a neki vele 9 baraka, te se onamo uvadja vodovod i električna rasvjeta, pa će se onamo smjestiti sve vojničke bolnice, koje se sada nalaze u raznim gradskim školskim zgradama“. *Sloga*, 12. rujna 1915.

¹¹¹ Osim Crvenog križa i Hrvatskog sokola u pružanju pomoći siromašnoj djeci u Karlovcu važnu je ulogu imalo i Gospojinsko društvo Sv. Vjekoslava, čiji je rad dozvoljen rješenjem od 17. prosinca 1914. godine. *Sloga*, 28. veljače 1915. Također, poznato je da je tijekom rata djelovalo Društvo za podupiranje siromašnih i vrijednih učenika Kr. velike realne gimnazije (Društvo za potporu učenika Velike realne gimnazije u Rakovcu). *Sloga*, 31. listopada 1915. Više o ovim dvama društvima vidi: Vrbetić – Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 1989, 209-211.

donacija po kućama i na javnim mjestima u gradu, sve se češće organiziraju različita zabavna zbivanja u korist Crvenog križa, kao što je bilo održavanje tombola u rujnu 1915. godine, u organizaciji karlovačke podružnice Crvenog križa.¹¹² Dobrotvorni koncerti u gradskim kavanama vrlo brzo postaju uobičajenom pojavom, a do kraja 1915. održan je, također u dobrotvorne svrhe, i izvjestan broj glazbenih i scenskih nastupa u Zorin domu.¹¹³ Uz dobrotvorne priloge u novcu i prehrambenim namirnicama, građani su prikupljali i razne druge stvari poput knjiga i novina za ranjenike,¹¹⁴ a za uskršnji poklon vojnicima 1915. godine na poticaj kavanara Ljudevita Lechnera među karlovačkim ugostiteljima i građanstvom prikupljane su cigare i cigarete, a inicijativu je podržao i gradonačelnik Modrušan, koji je i sam „darovao 600 ponajboljih cigareta“.¹¹⁵ Radivoj Hafner u listopadu 1914. „darovao je c. i kr. pričuvnoj bolnici u Karlovcu jedna kola za spasavanje (Ambulanz-Wagen)“, a usto je i „stavio [...] navedenoj bolnici na raspolaganje još jednu kočiju i jedan par konja“.¹¹⁶ U pružanju pomoći istaknula su se i karlovačka školska djeca i mladež prikupljanjem novca,¹¹⁷ sabiranjem kupinovog lišća za čaj za vojsku,¹¹⁸ a učenice niže i više djevojačke škole i izradom odjevnih predmeta za vojnike, što je po vladinoj okružnici od 16. rujna 1914. uvedeno umjesto ručnog rada.¹¹⁹ Isto tako, već početkom rujna 1914. iz *Sloge* saznajemo da u Karlovcu postoji grupa skauta, srednjoškolaca koji su u okviru Crvenog križa obavljali pripomoćnu bolničarsku službu, a u *Ilustrovanom listu* je 31. listopada 1914. objavljena i njihova fotografija.¹²⁰

Na koncu, tko god je imao želju, potrebu i mogućnost za sudjelovanjem u pružanju pomoći potrebitima mogao je pronaći svoje mjesto u dobrotvornim nastojanjima karlovačkih društava i građana uopće. Do kraja 1914. godine, a naročito tijekom 1915. i kasnije dobrotvornost je kao pojava postala sveprisutna u gradskom svakodnevnom životu. Moglo bi

¹¹² *Sloga*, 5. i 26. rujna 1915. Također: HR-DAKA-0002-PSKGGK, RP, kut. 12, dok. 3472, 13. rujna 1915.

¹¹³ Herman Kaurić, „Život u Karlovcu u pozadini Velikog rata“, 2014, 14. Više o tome kasnije, u poglavlju „Društveni život, kultura i zabava“.

¹¹⁴ *Sloga*, 27. rujna 1914.

¹¹⁵ *Jutarnji list*, 28. ožujka 1915. Dok je u *Jutarnjem listu* ovaj događaj opisan kao „domoljublje na djelu“, u *Slozi* je u kudikamo prizemljenijem tonu akcija dijelom kritizirana, pa premda je „svrha doista skroz patriotska pa zato i lijepa“ zaključuje se kako bi bilo bolje da je bila usmjerena na prikupljanje ili organiziranje nečeg korisnijeg i zdravijeg za ranjenike. *Sloga*, 4. travnja 1915.

¹¹⁶ *Sloga*, 25. listopada 1914.

¹¹⁷ Učiteljstvo i školska mladež su po okružnici u studenom 1914. pozvani na prikupljanje novca za božićni poklon vojnicima na bojištu. *Sloga*, 22. studenog 1914.

¹¹⁸ *Sloga*, 4. i 18. listopada 1914. Također: Herman Kaurić, „Život u Karlovcu u pozadini Velikog rata“, 2014, 14.

¹¹⁹ *Sloga*, 25. listopada 1914. Također: Herman Kaurić, „Život u Karlovcu u pozadini Velikog rata“, 2014, 14.

¹²⁰ *Ilustrovani list*, 31. listopada 1915. Također: *Sloga*, 6. rujna 1914. Vidi: Herman Kaurić, „Život u Karlovcu u pozadini Velikog rata“, 2014, 10.

se reći da se nametnula kao društvena potreba, ali i kao svojevrsna kompenzacija za disharmoniju koja je nastala u društvu uslijed velikih promjena koje je rat sa sobom donio. Motivacija se može tražiti u općem nastojanju građana za normalizacijom gradskog života. Individualno je mogla biti potaknuta osjećajem društvene dužnosti u vidu pružanja pomoći sugrađanima koji su se našli u neprilici, odnosno u smislu ispunjavanja svoje ljudske i građanske dužnosti kod kuće (dok su vojnici na bojištu), ali zasigurno je bitnu ulogu imao i društveni pritisak nametanjem mišljenja prema kojem bi svatko tko ima mogućnost za pružanje pomoći to trebao i učiniti.

5. Počeci društvene krize

Kriza koja je u zemlji nastupila već u prvim mjesecima rata bila je obilježena društvenim previranjima koja su u korijenu imala pitanja egzistencije i društvene sigurnosti stanovništva. Razlike i podjele koje su postojale prije rata u znatnijoj su mjeri došle do izražaja, produbljujući društvenu neravnotežu te samim time stavljaajući velik teret na državne i lokalne vlasti koje su taj proces nastojale spriječiti različitim intervencijama. U prvom redu radilo se o metodama kontrole tržišta koje je uslijed ratnih nestašica postalo vrlo nestabilno, što je otvaralo mogućnost malverzacija i prevara, ali isto tako i mjerama kojima se nastojalo zaustaviti općedruštveno osiromašenje. Karlovac u tom pogledu nije bio iznimka, pa je tako i na svakodnevni život njegovih građana kriza ostavila upečatljiv trag.

5.1 Egzistencijalni izazovi svakodnevice: nestašice i porast cijena

Prelaskom u ratno stanje i tijekom njegova trajanja velik dio raspoloživih sredstava potrebnih za ratovanje državne su vlasti kroz rekviziciju preuzimale od civilnog stanovništva u svrhu opskrbe vojske. Ovaj postupak je, međutim, stavio velik teret na predstavnike civilnih vlasti koji su, ubrzo po nastupu opće nestašice, bili prisiljeni organizirati i provoditi aprovizaciju (opskrbu), te pronaći način kako da se spriječi glad i daljnje produbljenje društvene nestabilnosti. U Karlovcu je organizacija aprovizacije tekla sporo, a nestašice koje su nastupile vrlo brzo po izbijanju rata otvorile su put poskupljenju proizvoda na tržištu. I dok su primjerice u Zagrebu već krajem srpnja poduzete mjere za sprječavanje poskupljenja uvođenjem maksimalnih cijena pojedinih namirnica, u Karlovcu je takva reakcija gradske uprave izostala.¹²¹ Posljedica toga bilo je individualno krojenje cijena proizvoda u trgovinama i na tržnici, pa tako već sredinom kolovoza u *Slozi* možemo pročitati da, dok se „u Zagrebu na trgu i u dućanima niti ne opaža kakovo izvanredno stanje“, u Karlovcu „nitko ne pazi, kakove se cijene udaraju za robu, što se donaha na trg“.¹²²

U tom smjeru situacija u gradu razvijala se i nadalje, pri čemu su ratne prilike i izostanak kontrole cijena iskorištavani za bogaćenje srednjeg i višeg društvenog sloja. Pritom je isto tako važnu ulogu imala i velika koncentracija vojske u gradu. Zanimljivo je mišljenje izneseno u *Slozi* 15. studenog 1914. godine: „Ovaj je rat bio upravo spas za Karlovac, jer su Karlovčani pravili izvrstne poslove za vrijeme mobilizacije i za cijelo vrijeme ovih koncentracija vojske. Zar

¹²¹ *Sloga*, 9. kolovoza 1914. Također: Sanda Kočevar, „Zrno do zrna palača – aprovizacija Karlovca u vrijeme Velikog rata“, u: *Katalog izložbe Za kralja i dom: Karlovac i Prvi svjetski rat* (ur. Sanda Kočevar), Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 2014, 16.

¹²² *Sloga*, 16. kolovoza 1914.

nisu izvrstne poslove pravili i prave jošte i danas, pa će tako biti do konca godine 1914. svi mesari, krčmari, gostioničari, trgovci živežom i kolonijalnom robom, zatim pekari i razni obrtnici, te poduzetnici. Tolika vojska dolazi ovamo i troši ovdje, a to će potrajati tako do nove godine“.¹²³

Međutim, za većinsko stanovništvo, i to ponajprije za njegove siromašnije slojeve, ovakav razvoj događaja bio je vrlo nepovoljan jer, čak ako su im početkom rata različiti doplatci i dobrotvorna pomoć i mogli osigurati osnovne egzistencijalne potrebe, kad su nestašice postale svakodnevna pojava cijene neophodnih namirnica počele su premašivati njihove mogućnosti. Već do sredine studenog znatno su poskupili kruh i brašno,¹²⁴ ali i ostale prehrambene namirnice poput krumpira i graha.¹²⁵ U *Slozi* se ističe nemar vlasti koja dozvoljava „izrabljivati občinstvo u svrhe pohotnosti pojedinaca i špekulanata“, koji „uzimlju rat za izliku, pa se izgovaraju, da je sva roba poskupila radi rata, što dakako u mnogom slučaju nije istina“.¹²⁶ Tijekom 1915. godine situacija se pogoršava. Zbog velikih nestašica u *Slozi* se već početkom godine počinje raspravljati o ratnom vrtlarstvu, tj. o mogućnostima prenamjene praznih zemljišta u gradu i okolici, kao i gradilišta i cvjetnjaka, u vrtove za uzgoj povrća po uzoru na Beč i Zagreb.¹²⁷ Krajem ožujka prenesena je odluka vojnih vlasti prema kojoj će se „ovih [...] dana početi obradivati gradski šanci počam od vatrogasnoga tornja pa sve do rakovačke ceste, te će se tu posijati najnužnije povrće“.¹²⁸ Cijene žitaricama, mesu, mlijeku i mliječnim proizvodima, povrću i voću nastavljaju rasti, a do nekih namirnica nije se moglo niti doći, pa tako *Sloga* krajem kolovoza navodi da „se već ne može brašna kupiti niti po dućanima“.¹²⁹ K tome, godina 1915. je zbog čestih kiša bila posebno nepovoljna za poljoprivredni uzgoj. Ugrožen je urod krumpira, kukuruza i graha, koji su bili najtraženija hrana, posebice među siromašnima, ali i uopće. Nestašice su već tada dosegle zabrinjavajuće razmjere, a u *Slozi* se izražava strepnja pred mogućom pojavom gladi.¹³⁰ Unatoč nastojanjima da se tržište dovede u

¹²³ *Sloga*, 15. studenog 1914.

¹²⁴ *Sloga*. Također: Kočevar, „Zrno do zrna palača“, 2014, 20.

¹²⁵ *Sloga*, 15. studenog 1914.

¹²⁶ *Sloga*, 15. studenog 1914.

¹²⁷ *Sloga*, 31. siječnja, 14. i 21. veljače, 28. ožujka 1915.

¹²⁸ *Sloga*, 28. ožujka 1915. Više o obradi gradskih šančeva: Kočevar, „Zrno do zrna palača“, 2014, 24; Kočevar, „Djelovanje Gradskoga zastupstva“, 2017, 412; Radovinović, „Karlovac u Prvom svjetskom ratu“, 3. srpnja 2014., 19.

¹²⁹ *Sloga*, 29. kolovoza 1915. Više o kretanju cijena namirnica: Kočevar, „Zrno do zrna palača“, 2014, 16-36.

¹³⁰ *Sloga*, 29. kolovoza 1915.

red (npr. uvođenjem maksimalnih cijena brašna krajem ljeta 1915. godine¹³¹), trgovci i dalje cijene oblikuju na svoju ruku, često birajući kome će prodavati svoje proizvode.

Poskupljenja u trgovinama bila su popraćena porastom cijena na gradskoj tržnici (na Trgu bana Jelačića), kao i na sajmištima na sajmene dane kada su seljaci iz okolice dolazili u grad prodavati svoje proizvode. To je bilo dočekano s velikim nezadovoljstvom, u prvom redu lokalnih trgovaca koji su na sajmovima očekivali robu kupovati po jeftinijim cijenama.¹³² Poseban problem predstavljali su i razni preprodavači koji su iz bliže i dalje okolice dolazili na trg i kupovali robu na veliko, uslijed čega je dolazilo do znatnog porasta cijena proizvoda. Ovu praksu redarstvene su vlasti ubrzo zabranile pod prijetnjom novčane (i zatvorske) kazne i zapljene robe. Ipak, ova zabrana je uvelike ignorirana jer, premda su prvi koraci u tom smjeru poduzeti već u prvim mjesecima rata, a u ožujku 1915. je zabrana izdana od Gradskog poglavarstva prenesena u *Slozi*,¹³³ još u lipnju 1915. ističe se kako bi „karlovački trg trebalo [...] očistiti od raznih preprodavaoca, koji iz karlovačkog trga nose ili lifraju robu po cijelom svijetu, dapače ima ljudi, koji šiljaju u Beč, Peštu i Njemačku i plaćaju cijene, koje se god traže i time umjetno povisuju cijene robi karlovačkog trga“.¹³⁴

Gradska aprovizacija, koja se počela provoditi nekoliko mjeseci nakon izbijanja rata, bila je spora i loše organizirana, a otvarala je i prostor za malverzacije, što je na koncu najviše štetilo siromašnijim slojevima stanovništva. Upravo zbog nedostatka sistematičnosti u provedbi aprovizacijskih inicijativa rezultati su u konačnici bili prilično poražavajući. Gradsko poglavarstvo je krajem studenog 1914. godine i kasnije tijekom zime nabavilo veću količinu krumpira koji se prodavao u zgradi školske vojarnе¹³⁵ i suhog kukuruza koji se prodavao Gradskoj vijećnici¹³⁶. Kukuruz je u ožujku 1915. po karlovačkom Gospodarskom društvu, tada zaduženom za poslove aprovizacije, samljeven u Prvom hrvatskom mlinu na čigre,¹³⁷ no već u travnju *Sloga* piše o krumpiru „što je klija u gradskoj stražarnici“ i kukuruznom brašnu „kojega nije nitko htio jesti“.¹³⁸ Dana 25. srpnja u *Slozi* je predloženo formiranje

¹³¹ *Sloga*, 29. kolovoza i 5. rujna 1915.

¹³² Kočevar, „Zrno do zrna palača“, 2014, 24.

¹³³ *Sloga*, 14. ožujka 1915.

¹³⁴ *Sloga*, 27. lipnja 1915.

¹³⁵ *Sloga*, 29. studenog 1914. Također: Kočevar, „Zrno do zrna palača“, 2014, 22.

¹³⁶ *Sloga*, 20. prosinca 1914. Također: Kočevar, „Zrno do zrna palača“, 2014, 18.

¹³⁷ Kočevar, „Zrno do zrna palača“, 2014, 24.

¹³⁸ *Sloga*, 18. travnja 1915.

aprovizacijskog odbora,¹³⁹ što je i realizirano u listopadu iste godine¹⁴⁰. Ova ideja je u *Slozi* dalje nadopunjena zamišlju o potrebi stvaranja posebnog aprovizacijskog fonda po uzoru na Graz, koji bi građanima omogućio kupovinu namirnica po prihvatljivijim cijenama.¹⁴¹ Osnutak Gradske štedionice 1915. godine prilično je pridonio stabilizaciji gradske aprovizacije, no tek nakon što je sređena situacija unutar same Štedionice, što je bilo otežano zbog nedostatka činovnika uslijed mobilizacije.¹⁴² Ipak, problemi organizacije velikim su dijelom ostali prisutnima, a pratile su ih manjkavosti u provedbi distribucije nabavljenih namirnica.¹⁴³

Bogatiji građani vrlo su često iskorištavali svoj položaj i preko reda kupovali veće količine namirnica po aprovizacijskim cijenama. Prijevare su postale svakodnevnom pojavom. Već prilikom prenošenja oglasa o nabavci krumpira krajem studenog 1914. u *Slozi* je potpisani „Stari krumpiraš“ istaknuo kako količina koja se odjednom može kupiti nije ograničena, što znači da će boljestojeći građani, posebice trgovci, moći kupovati znatno veće količine krumpira „te ga spravljati u svoj hambar ili skladište, a u svoje vrijeme, kada grad ne bi imao više krumpira, može ga tada prodavati uz cieniu kakova mu se sviđa“.¹⁴⁴ Početkom svibnja 1915. *Sloga* navodi kako Gospodarsko društvo kukuruz kupuje jeftinije, a prodaje skuplje, i to prvenstveno karlovačkim trgovcima koji kupuju na veliko, pa siromašniji slojevi ostaju uskraćeni. Jednako tako, u srpnju iste godine gradom se pročulo kako su se za ogrjevno drvo, koje je Gradsko poglavarstvo nabavilo u aprovizacijske svrhe, predbilježili neki bogatiji građani.¹⁴⁵ Ovakve pojave bile su tim više ozbiljnije zbog toga što su „špekulanti“ nerijetko bili i sami gradski zastupnici,¹⁴⁶ što je u svakom slučaju moralo imati negativnog utjecaja na povjerenje građana prema vlastima.

Egzistencijalna nesigurnost ogledala se u još jednoj zanimljivoj pojedinosti, a to je bio odnos ljudi prema novcu. Dok je s jedne strane u ratnim okolnostima uistinu bila poželjna štednja „u hrani i odjeći, u stanu, a u prvom redu u onim izdatcima, koji spadaju u osobnu

¹³⁹ *Sloga*, 25. srpnja 1915.

¹⁴⁰ GMK-ZDG-ZSGZ, 2. listopada 1915., čl. 4. Također: Kočevar, „Zrno do zrna palača“, 2014, 18; Kočevar, „Djelovanje Gradskoga zastupstva“, 2017, 412.

¹⁴¹ *Sloga*, 26. rujna 1915.

¹⁴² Kočevar, „Zrno do zrna palača“, 2014, 18.

¹⁴³ Više o gradskoj aprovizaciji: Kočevar, „Zrno do zrna palača“, 2014, 16-36; Kočevar, „Djelovanje Gradskoga zastupstva“, 2017, 411-414; Radovinović, „Karlovac u Prvom svjetskom ratu“, 3. srpnja 2014., 18-19.

¹⁴⁴ *Sloga*, 29. studenog 1914.

¹⁴⁵ *Sloga*, 10. srpnja 1915. Također: Kočevar, „Zrno do zrna palača“, 2014, 26.

¹⁴⁶ Tako su primjerice u listopadu 1915. zbog prekoračenja maksimalnih cijena među gradskim trgovcima globom i zatvorom kažnjeni i neki gradski zastupnici koji u *Slozi* nisu imenovani. *Sloga*, 31. listopada 1915. Također: Kočevar, „Zrno do zrna palača“, 2014, 20.

raskoš“,¹⁴⁷ građani su isto tako kod kuće gomilali i novac, što je dakako na koncu imalo znatno negativnije posljedice. Strah od gubitka novca pojavio se u zemlji već početkom rata, kada je u *Slozi* tiskano upozorenje građanima da ne podižu svoj novac iz banaka i štedionica, jer je on tamo „posve siguran i u slučaju rata“. ¹⁴⁸ Međutim, izgleda da je nedostatak povjerenja ipak prevladao, što se očitovalo u činjenici da je u narednom razdoblju znatan dio stanovništva gomilao novac kod kuće, uslijed čega je vrlo brzo došlo do nestašice sitnog novca u cijeloj zemlji. Već u rujnu 1914. u Austrougarskoj banci razmatralo se stavljanje u promet novčanica od jedne krune „ukaže li se, da i papirnati dvokrunaši ne mogu doskočiti nestašici sitnog novca“, ¹⁴⁹ do čega je na koncu i došlo. Naime, kada u svibnju 1915. *Sloga* navodi da se „u Karlovcu [...] pokazala nestašica sitnog novca tako, da pojedini trgovci ili moraju odbijati mušterije, koje dolaze da kupuju robu ili im uzvraćaju poštanskim markama“, istaknuto je da se u trgovinama uvriježio postupak prema kojem se „kod mjenjanja banknota po dvije krune banknote jednostavno poderu na polovicu, tako da bi svaka polovica vrijedila jednu krunu“. ¹⁵⁰ I dok su u Zagrebu poduzimane konkretne mjere protiv gomilanja velikih količina sitnog novca, ¹⁵¹ u Karlovcu je, barem koliko je poznato, slična reakcija vlasti i redarstva izostala. Kao što se može vidjeti, razmjeri ove pojave nisu bili zanemarivi, i govore mnogo o razini povjerenja koje su ljudi pokazivali prema financijskim institucijama. Premda potpuna slika karlovačke situacije u tom pogledu nije poznata, teško se oteti pretpostavci da je i propast Karlovačke štedionice u izvjesnoj mjeri utjecala na povjerenje, a s time i na odluke građana kako da upravljaju svojim platnim sredstvima u vrijeme krize.

5.2 Društveni sukobi i porast napetosti

U izvanrednim okolnostima rata i kroz posljedice njegova utjecaja u društvu je dolazilo do previranja i podjela, kojima je najčešći uzrok bilo upravo produbljenje siromaštva, tj. nemogućnost znatnog dijela društva da ostvari uvjete za stabilnu egzistenciju. Ovi procesi bili su izvorišta frustracija i napetosti unutar zajednice koji su se manifestirali na različite načine i vrlo često dovodili do sukoba. Eskalacija tih sukoba potencirala bi društvene nemire, a oni bi posljedično ugrozili stabilnost situacije „kod kuće“, opteretili državne vlasti te samim time doveli u pitanje i postizanje ratnih ciljeva na bojnopolju. Problemi tog tipa bili su prisutni u

¹⁴⁷ *Sloga*, 15. studenog 1914.

¹⁴⁸ *Sloga*, 2. kolovoza 1914.

¹⁴⁹ *Sloga*, 20. rujna 1914.

¹⁵⁰ *Sloga*, 9. svibnja 1915. Također: Radovinović, „Karlovac u Prvom svjetskom ratu“, 26. lipnja 2019., 19.

¹⁵¹ *Sloga*, 16. svibnja 1915.

cijeloj Monarhiji, pa tako i u Karlovcu, te su morali su biti kontrolirani različitim odredbama iz kojih možemo mnogo saznati o porastu društvene osjetljivosti koja je u gradu nastupila već početkom rata.

Nestašice i rast cijena, te u skladu s time porast neimaštine, bili su važni čimbenici koji su utjecali na međuljudske odnose. Netrpeljivost između pojedinih društvenih skupina koja izrasta iz nastojanja za prilagodbom kretanjima na tržištu mogla se zamijetiti i u Karlovcu, a kao primjer možemo navesti odnos gradskih trgovaca prema seljacima koji su prodavali svoje proizvode u gradu. Kad su s poskupljenjima u trgovinama nastupila i poskupljenja na tržnici (što je vlasnicima trgovina i dućana bilo neprihvatljivo), izgredi i uvrede postali su uobičajeni do te mjere da se „na našem trgu može [...] svaki dan opaziti, kako se grdi i pljuje seljaka“.¹⁵² Isto tako: „Na siromaka seljaka više se do neba, što je on digao cijenu svojoj robi, a na ove halapljive trgovce nitko se i ne sjeti, da im dovikne od časa na čas: 'Pa budite bar ljudi, pa se zadovoljite sa primjerenim dobitkom!'“.¹⁵³ Težnja za uvećanjem zarade, ponekad i na tuđu štetu, u ratnom je periodu bila uobičajena i česta, i upravo je takva težnja, koja je opet bila temeljena na želji za prosperitetom, bila bitnim uzrokom povećanja napetosti u društvu.

Nadalje, prezentacija osobne materijalne stabilnosti također je mogla činiti klicu sukoba, jer se u društvu dramatično povećao broj onih koji su u materijalnom i financijskom pogledu bili u inferiornom položaju u odnosu na druge. I dok su neki građani raskošno odijevanje i nošenje nakita izravno ili pak usputno prekoravali, shvaćajući njegovu neprimjerenost u doba krize, za pretpostaviti je da su siromasi na takvo ponašanje gledali kao na nepravdu i provokaciju. Realnost ovog problema ogleda se u činjenici da je nošenje svile i dukata (najčešće kod seljanki) tretirano kao sramotno i na koncu bilo zabranjivano pod prijetnjom kazni.¹⁵⁴ Zabranjeno je i održavanje karmine da se „narod odvrati od suvišnih troškova i pijančevanja koji nikako ovom ozbiljnom vremenu ne odgovaraju“.¹⁵⁵ Iz istog se razloga u *Slozi* građani pozivaju da ne kupuju skupe pogrebne vijence, nego da umjesto toga daju dobrotvorne priloge za potrebite: „manje luksusa i manje sjaja, a više pravoga čuvstva i iskrenosti“.¹⁵⁶

¹⁵² *Sloga*, 27. lipnja 1915.

¹⁵³ *Sloga*, 27. lipnja 1915. Također: Kočevar, „Zrno do zrna palača“, 2014, 24.

¹⁵⁴ *Sloga*, 28. ožujka i 30. svibnja 1915. Također: Radovinović, „Karlovac u Prvom svjetskom ratu“, 26. lipnja 2019., 19.

¹⁵⁵ HR-DAKA-0002-PSKGGK, RP, kut. 12, dok. 1334, 25. travnja 1915. Također: *Sloga*, 28. ožujka 1915. Vidi: Radovinović, „Karlovac u Prvom svjetskom ratu“, 26. lipnja 2019., 19.

¹⁵⁶ *Sloga*, 4. travnja 1915.

Što se tiče odnosa građana i vojske, koliko je poznato značajnijih sukoba početkom rata nije bilo, premda su vojnici, oporavljenici i invalidi u spisima Kraljevskog redarstvenog povjereništva bili spominjani kao problem. U jednom dokumentu iz lipnja 1915. godine, u kojem Gradsko poglavarstvo poziva redarstvo da stane na kraj oštećivanju nasada na kupališnom perivoju, navodi se kako „vojnici, koji su ovdje na oporavku, dolaze na kupališni perivoj u većem broju, te se na sva upozorenja pazitelja perivoja ni ne osvrću“.¹⁵⁷ Od redarstvenih vlasti tražio se i nadzor nad ratnim invalidima koji bi nakon završetka liječenja bili pušteni na dopust, zbog pretpostavke da bi se mogli nedolično ponašati.¹⁵⁸ Međutim, pokazalo se da i u redovima građana postoje oni koji nisu pridonosili urednom odnosu prema vojnim invalidima i oporavljenicima u gradu. Tako primjerice iz *Sloga* saznajemo da „se nezrela mladež u noći dere vraćajući se sa vesele zabave i pijančevanja u kasno doba noći gradskim ulicama, te prolazi vraćajući se kući Jelačićevim trgom i Generalskom ulicom kraj dviju vojničkih bolnica i budi one siromahe ranjenike iz njihova sna“.¹⁵⁹ Isto tako, jednom su prilikom „u crkvi, gdje su u klupama sjedili siromašni bolesnici i ranjenici [...] došle neke 'naperušane dame' i u svojoj noblesu i finoći istjerale one siromake iz klupa, jer da tobože one imadu privilegij lagodno se ispružiti u klecalu, dok su se ranjenici morali ustati i učiniti im mjesto i kraj njih stajati“.¹⁶⁰ Teško je reći koliko su ovakve pojave bile česte, no može se pretpostaviti da izvjestan broj građana nije bio spreman napustiti ili prilagoditi svoje svakodnevne navike potrebama koje su im ratne okolnosti nametnule, što je u konkretnom slučaju odnosa prema vojnim oporavljenicima i ranjenicima posebno dolazilo do izražaja.

Prilikom analize međuljudskih odnosa važno je uzeti u obzir i poticanje stanovništva na budnost glede opasnosti od špijunaže ili bilo kojeg oblika rada protiv interesa Monarhije. Kao što je u prethodnom poglavlju spomenuto, odredbe u tu svrhu donesene su već početkom rata i oglasima prenesene stanovništvu, a sumnjivi pojedinci stavljeni su pod nadzor. Upozorenja na širenje lažnih vijesti s ratišta u novinama se pojavljuju više puta, a u veljači 1915. *Sloga* piše „da po željeznicama ima žena iz stranih država, koje sasvim nedužno izgledju, ali su ipak špijuni“.¹⁶¹ Tom se prilikom čitatelje upućuje da se suzdržavaju od razgovora s

¹⁵⁷ HR-DAKA-0002-PSKGGK, RP, kut. 12, dok. 1478, 8. lipnja 1915. Za više informacija o problemima s vojnicima tijekom rata vidi: Kočevar, „Djelovanje Gradskega zastupstva“, 2017, 410; Radovinović, „Karlovac u Prvom svjetskom ratu“, 26. lipnja 2014., 18.

¹⁵⁸ HR-DAKA-0002-PSKGGK, RP, kut. 12, dok. 3995, 10. listopada 1915.

¹⁵⁹ *Sloga*, 21. ožujka 1915.

¹⁶⁰ *Sloga*, 21. ožujka 1915.

¹⁶¹ *Sloga*, 21. veljače 1915.

osobama koje ne poznaju te da prijave svakog tko se doima sumnjivim. Stranci su smatrani posebno opasnima, pa se u jednom vladinom spisu proslijeđenom gradskom redarstvu navodi da treba nadzirati sve one „koji strane osobe uzimaju pod svoj krov, kao što i na putujuće obrtnike [...], kotlare, brusaae, kućarce i prebjeglice“, te upozoriti stanovništvo da se „špijuni često odjevaju i u uniforme vojnika, časnika i civilnih činovnika“.¹⁶² Dok je s jedne strane pojačana budnost stanovništva bila poželjna za kontrolu i sprječavanje špijunaže, ona je isto tako mogla dovesti do porasta nepovjerenja u međuljudskim odnosima, kao i do straha za vlastitu sigurnost u društvu.

5.3 Prisutnost kriminala u gradskoj svakodnevnici

Stanovništvo je u ratnim okolnostima bilo izloženo i povećanom broju kriminalnih radnji. One su dijelom bile uzrokovane neimaštinom, ali u velikom broju slučajeva naprosto se radilo o pojedincima koji su bili spremni iskoristiti izvanredne ratne okolnosti za ostvarenje vlastitih interesa (na štetu drugih). Ova pojava nije zaobišla ni Karlovac, a u prilog joj je išla prisutnost velikog broja stranaca u gradu kao i nedostatak nadzora nad stanovništvom zbog nedovoljnog broja gradskih stražara. Već je bilo riječi o malverzacijama u provedbi gradske aprovizacije, no kriminalne aktivnosti, u prvom redu krađe i prijevare raznih vrsta, općenito govoreći bile su razmjerno česte.

Sveprisutna dobrotvorna djelatnost, koju su potaknula ratna stradanja, često je iskorištavana kao paravan za razne prijevare. U studenom 1914. Kraljevsko redarstveno povjereništvo u Karlovcu dobilo je iz Zagreba obavijest u kojoj je navedeno da su se pojavili poduzetnici koji proizvode i pod krinkom dobrotvornosti prodaju „znakove“ (sitnice koje su tijekom rata prodavala različita dobrotvorna društva, a čijom se kupnjom davala donacija za pomoć žrtvama rata, npr. željezno prstenje), stavljajući novac od prodaje u vlastiti džep, čime „umanjuju dohodak dobrotvornih ratnih institucija i zavadjaju općinstvo, koje je pripravno da na ovaj način doprinese nešto za domoljubne svrhe“.¹⁶³ Za pretpostaviti je da je ovakvih slučajeva bilo i u Karlovcu.

Lokacije na kojima se okupljao veći broj ljudi predstavljale su pogodna mjesta za krađe. Tako, primjerice, u srpnju 1915. *Sloga* piše da je na verandi Velike kavane čovjeku ukraden novčanik s 53 krune gotovine, zlatnim pečatnim prstenom i zlatnom narukvicom. Pritom se napominje da to nije bio jedini slučaj krađe u toj kavani, jer je „prije nekog vremena“ ondje

¹⁶² HR-DAKA-0002-PSKGGK, RP, kut. 12, dok. 2308, 5. srpnja 1915.

¹⁶³ HR-DAKA-0002-PSKGGK, RP, kut. 11, dok. 4458, 17. studenog 1914.

novčanik ukraden i jednoj ženi.¹⁶⁴ U istom broju bilo je riječi i o gradskom kupalištu, na kojem su krađe također postale učestale. Spomenuto je da je „nedavno“ jednom odvjetniku ukradeno više od 200 kruna, jedan student okraden je već dva puta, a žrtvom krađe bio je i dječak kojem su „nestale dapače cipele, pa bilježnica i slične stvari“. Tom se prilikom traži i bolje osiguranje na kupalištu jer je njegov čuvar, tzv. Stari, po mišljenju autora članka isuviše „naivan“ u svom poslu.¹⁶⁵

Isto tako, česte su bile i prijevare u okviru različitih igara na sreću. Zanimljiv primjer donosi nam petrinjski list *Banovac* u veljači 1915. godine opisujući slučaj s kojim se dana 24. siječnja, došavši u Karlovac, susreo petrinjski stražar Ivan Roksa. On je „na večer u Karlovcu opazio, kako jedan prevejani lopov vara neuke ljude na nekakvu igru 'napršnjaka' i tako ih guli, da svaki, koji se u igru upusti, ostane bez prebijene pare“. ¹⁶⁶ Roksinim zalaganjem prevarant je narednog dana uhvaćen, a „kod pretrage nadjeno je u njega više stotina kruna, a sav je taj novac varancijom dobio“. ¹⁶⁷ Isto tako, u prijavi upućenoj zapovjedništvu 26. domobranske pukovnije, a proslijeđenoj Kraljevskom redarstvenom povjereništvu, koju je 1. listopada 1915. napisao pričuvni natporučnik Ivana Mance, navedeno je da se u kavani Zagreb „redovito igraju hazarne igre, dapače i prevarnim nakanama i to poglavito između nekih civila i vojničkih osoba momčadskog staleža, koji potonji redovito stradavaju gubeći veće svote novca“. ¹⁶⁸ Društvo koje je Mance zatekao igralo je makao, kartašku „hazardnu“ igru. U svojoj prijavi ističe da je primijetio da „gradski redari trpe, dapače, i podpomagaju takove igre, te da dozvoljavaju da se ovakove igre u rečenoj kafani i poslje 1 sat noći, kada bi se kavana zatvoriti morala, nastavljaju“. ¹⁶⁹

Kaznena djela su počinjavana i na osami, no sudeći prema dostupnim izvorima, znatno rjeđe. Primjerice, dana 25. veljače 1915. godine navečer u kuću Ivana Kralla, karlovačkog poduzetnika, došao je njegov tada bivši sluga Alois Božić tražiti od njega novac. Kako se Krall tome opirao, Božić je zaprijetio revolverom. U strci koja je nastupila teško je ranjen ostao Krallov tadašnji sluga Janko Jakić, dok je Božić pobjegao bez plijena (kasnije je uhvaćen u Novom Mjestu). ¹⁷⁰ Isto tako, izvjesnog Josipa Družaka je krajem ožujka iste godine orobio

¹⁶⁴ *Sloga*, 25. srpnja 1915.

¹⁶⁵ *Sloga*, 25. srpnja 1915.

¹⁶⁶ *Banovac*, 6. veljače 1915.

¹⁶⁷ *Banovac*, 6. veljače 1915.

¹⁶⁸ HR-DAKA-0002-PSKGK, RP, kut. 12, dok. 3768, 2. listopada 1915.

¹⁶⁹ HR-DAKA-0002-PSKGK, RP, kut. 12, dok. 3768, 2. listopada 1915.

¹⁷⁰ *Sloga*, 14. ožujka 1915.

čovjek s kojim se dotični vraćao sa sajma iz grada svojoj kući u Šišljaviću. Radilo se o oružanoj pljački u kojoj je Družaku otuđeno 100 kruna, vrećica za duhan i lula. Pljačku je Družak prijavio, a dan poslije je uhićen Rudolf Barac, kod kojeg je pronađena Družakova vrećica za duhan. Iako ga je Družak prepoznao kao počinitelja, Barac je poricao optužbe. Na koncu je ipak osuđen na dvije godine teške tamnice.¹⁷¹

Zaključno bi se moglo reći da su kriminalne radnje u Karlovcu početkom rata vršene, no temeljem dostupnih povijesnih izvora teško je reći koliki su točno bili njihovi razmjeri. Valja, međutim, istaknuti da su ranije opisane prijevare u okviru dobrotvornosti i igara na sreću (naročito zbog sudjelovanja vojnih osoba) na razini društva u većoj mjeri bile potaknute i određene ratnim okolnostima, za razliku od primjerice slučajeva Kralla ili Družaka za koje se to ne može sa sigurnošću tvrditi. Bez obzira na realan broj kriminalnih radnji, ono što je na karlovačko stanovništvo vjerojatno imalo većeg utjecaja bila je svijest o opasnosti i strah za vlastitu sigurnost (i sigurnost vlastite imovine) koji su iz različitih obavijesti o takvim zbivanjima mogli proizaći. Oglasi, novinska upozorenja i pozivi na opreznost potkrijepljeni konkretnim slučajevima zasigurno su se odrazili na svakodnevni život i međuljudske odnose u gradu.

¹⁷¹ *Sloga*, 9. svibnja 1915.

6. Kultura stanovanja i higijenske prilike

Stanovanje i higijenski uvjeti privatnih i javnih prostora puno govore o kvaliteti života u gradu te kao takvi predstavljaju važan segment svakodnevice njegovih građana. Karlovac se s ovim problemima nosio od vremena svog nastanka. Oni su gradskom stanovništvu velikim dijelom bili nametnuti i samim položajem na kojem je karlovačka tvrđava podignuta, ali i nizom drugih čimbenika. Odnos prema javnom zdravlju mijenjao se kroz karlovačku povijest, i premda je s vremenom grad u tom pogledu napredovao, još na početku 20. stoljeća znatan broj higijenskih problema bio je prisutan i na izvjestan je način predstavljao mjeru zaostalosti grada, što se uvelike odražavalo na svakodnevni život.

6.1 Kultura stanovanja u Karlovcu početkom stoljeća

U Karlovcu je na prijelazu stoljeća došlo do znatnijih promjena u kulturi stanovanja u odnosu na prijašnje razdoblje. Osim što raste broj gradskih kuća (1910. ih ukupno ima 1724), mijenja se i njihov izgled, pa tako sve zastupljenije postaju zidane kuće koje su još 1890. činile tek desetinu kuća u Karlovcu, dok je velika većina bila drvena.¹⁷² Ipak, do 1910. drvene kuće i dalje prevladavaju, no sve manji broj ih je pokriven slamom i trstikom koje ustupljaju mjesto crijepu,¹⁷³ čime je smanjena opasnost od izbijanja i širenja požara u gradu. Međutim, ovaj problem još je uvijek vrlo prisutan i tijekom rata, a kao primjer toga možemo navesti veliki požar na Baniji u srpnju 1915. kada je vatra progutala više kuća i gospodarskih zgrada, a zasluge za njezino gašenje na koncu su se u prvom redu mogle pripisati vojnicima koji su pritekli u pomoć vatrogascima.¹⁷⁴ Tek početkom stoljeća kuće u većoj mjeri počinju dobivati dimnjake,¹⁷⁵ što je također bilo od bitne važnosti za smanjenje opasnosti od požara, kao i za poboljšanje općih životnih uvjeta u stambenim prostorima. Većina karlovačkih kuća bile su prizemnice, dok su katnice činile svega trećinu gradskih kuća (dvokatnice i višekatnice bile su rijetke).¹⁷⁶ Godine 1910. u gradu je bilo ukupno 3183 stana, od kojih je većina bila jednosobna (dvosobnih je svega 24%), a po stanu je u prosjeku dolazilo pet osoba.¹⁷⁷ Premda je napredak glede uvjeta stanovanja u Karlovcu vidljiv, čemu je u prilog išlo i postojanje električne rasvjete

¹⁷² Vrbetić – Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 1989, 8.

¹⁷³ *Isto*.

¹⁷⁴ *Sloga*, 18. srpnja 1915. Također: HR-DAKA-0002-PSKGGK, RP, kut. 12, dok. 2409, 10. srpnja 1915.

¹⁷⁵ Vrbetić – Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 1989, 8.

¹⁷⁶ *Isto*.

¹⁷⁷ *Isto*.

(od 1908. godine), kao i uvođenje vodovoda 1914. godine, ne smije se izostaviti činjenica da u gradu nije bilo kanalizacije te da su kupaonice u gradskim kućama i dalje bile prava rijetkost.

6.2 Prirodne i povijesne odrednice higijenskih prilika u gradu

Uvjeti za život u Karlovcu velikim su dijelom bili određeni i njegovim položajem, odnosno područjem na kojem je karlovačka tvrđava podignuta. Riječ je o močvarnom području s velikim udjelom vlage u zraku, što je samo po sebi u pogledu javnog zdravlja vrlo nepovoljno. Gradske rijeke katkad bi i više puta godišnje nabujale i uzrokovale velike poplave, nanoseći goleme štete gradu i okolici. Samo 1915. godine karlovačko područje pogodile su dvije velike poplave. U *Slozi* je 28. veljače spomenuto kako se „nekoje ulice grada Karlovca nalaze [...] sasvim pod vodom“,¹⁷⁸ a početkom ožujka u *Ilustrovanom listu* objavljene su i fotografije na kojima se mogu vidjeti razmjeri poplave. U pripadajućem članku navedeno je kako u gradu „pralje peru rublje [...] na cesti, kojom inače ide promet“.¹⁷⁹ Sličan scenarij ponovio se u listopadu: „Promet sa postajom bio je obustavljen zbog vode, koja je u svom užasu naplavila čitavu Baniju (do kuće g. Makara) i Selce. Barake na kolodvoru takodjer su u vodi. Vojnici, koji su razmješteni po Drežniku, preselili su se u nutarnjost grada. Sajmište je bilo sve u vodi“.¹⁸⁰ Ako se uzme u obzir činjenica da su ovakve poplave u Karlovcu bile uobičajene, svakako se može reći da su one bile jedan od temeljnih uzroka nepovoljnih higijenskih uvjeta života u gradu.

I dok je u hladnije doba godine suživot s Kupom i Koranom bio obilježen problemima koje su uzrokovale poplave, kad bi nastupilo toplije vrijeme u većoj mjeri su do izražaja dolazile pogodnosti života na riječnom području. Ljetni mjeseci su sa sobom donosili sezonu kupanja, vrijeme kada su Karlovčani u masama hrlili na koransko kupalište. Korana je u to vrijeme bila veliki ponos Karlovca, tim više što je na temelju ispitivanja kakvoće 1898. godine bila proglašena ljekovitom.¹⁸¹ U koranskom lječilištu postojale su različite ljekovite kure koje su tada bile prilično moderne i kao takve privlačne.¹⁸² Kupa je također bila pogodna za kupanje, ali uređeno gradsko kupalište na Korani bilo je znatno atraktivnije. Važno je napomenuti, međutim, da je kupanje u rijekama uza sve beneficije sa sobom nosilo i izvjesne rizike za

¹⁷⁸ *Sloga*, 28. veljače 1915.

¹⁷⁹ *Ilustrovani list*, 6. ožujka 1915.

¹⁸⁰ *Sloga*, 10. listopada 1915.

¹⁸¹ Josip Absac, *Grad Karlovac i njegove koranske kupelji*, Karlovac: Naklada općine slob. i kr. grada Karlovca, 1908, 23-24.

¹⁸² Više o koranskom kupalištu i lječilištu: Radovan Radovinović, *Stari Karlovac: Ulice, kuće, ljudi*. Karlovac: Pečarić i Radočaj, 2010, 174-176.

zdravlje. Osim uobičajenih higijenskih problema koji se javljaju zbog velike koncentracije kupaca, u lipnju 1915. u *Slozi* se ističe još jedan problem. Naime, navedeno je da se gotovo svakodnevno, u vrijeme prijedodnevno termina kupanja na koranskom kupalištu od 11 do 12 sati „kada se baš naša elita kvasi u akvariju“, uzvodno od kupališta napaja i kupa stoka. Isto tako, poslijepodne „kad se najviše ljudi kupa, oko 5 sati, dolaze nam konji, da nam pomute vodu“.¹⁸³ Iz dotičnog članka u *Slozi* može se zaključiti da je 1915. došlo do propusta gradskih vlasti jer je prethodne godine objavljen oglas koji takve i slične radnje zabranjuje.¹⁸⁴ Povrh spomenutog, problem je predstavljalo i izlijevanje sadržaja gnojnica i zahodskih jama u Koranu nizvodno od kupališta, što je po gradskom živoderu katkad vršeno i danju (premda je to bilo zabranjeno).¹⁸⁵ Premda nije poznato je li nakon prigovora štogod poduzeto po tim pitanjima, po svemu sudeći ove su neugodnosti kupaci tolerirali. Kupanje u Korani bilo je privilegija koja se kod Karlovčana pretvorila u naviku, a izgleda da tu naviku nije mogla iskorijeniti ni opasnost od zaraze jer se u tom pogledu zapaža indiferentnost. Zanimljivo je, međutim, da 1915. godine u pogledu zaraze problematična nije bila Korana, nego Kupa. Naime, u ljeto 1915. Kupa je proglašena kliconošom kolere. Dana 25. srpnja Ivan Trontl, trinaestogodišnji dječak, zarazio se i istoga dana umro, a sluškinja obitelji Trontl, Dora Crnković, koja se također zarazila, prebačena je u kolernicu Opće bolnice Karlovac. Kuće u Lađarskoj 3 i 5 stavljene su pod nadzor.¹⁸⁶ Izgledalo je vjerojatno da se dječak zarazio prilikom kupanja na Kupu pa je građanstvo odmah upućeno da ne napaja stoku, ne pere rublje, da se ne kupa i ne izlovljava ribu iz Kupe zbog sumnje na koleru. Nakon što je sumnja potvrđena odmah je zabranjeno korištenje rijeke u bilo koju svrhu.¹⁸⁷

Kolera je toga ljeta zahvatila šire karlovačko područje i predstavljala je realnu opasnost za gradsko stanovništvo, no prema dostupnim podacima u samom gradu tog ljeta više nije bilo slučajeva zaraze. Upitno je u kolikoj je mjeri ova opasnost izazvala reakciju kod karlovačkog stanovništva. U prosincu 1914. u *Jutarnjem listu* pojavio se dopisnički članak u kojem je riječ o pretjeranom strahu koji se pojavio među Karlovčanima zbog glasina o tome kako je kolera „navodno zauzela velike demenzije“, no kada je županijski fizik otišao u Karlovac provjeriti situaciju zatekao je tek jednog kolerom zaraženog vojnika kojemu se, po svemu sudeći, stanje

¹⁸³ *Sloga*, 20. lipnja 1915.

¹⁸⁴ *Narodni glas*, 9. srpnja 1914.

¹⁸⁵ Radovinović, *Stari Karlovac*, 2010, 174.

¹⁸⁶ HR-DAKA-0002-PSKGK, RP, kut. 12, dok. 2750, 2. kolovoza 1915.

¹⁸⁷ HR-DAKA-0002-PSKGK, RP, kut. 12, dok. 3523, 16. rujna 1915.

poboljšavalo.¹⁸⁸ Za pretpostaviti je da su se sličan strah i zabrinutost pojavili i u ljeto 1915. godine, pogotovo ako se uzmu u obzir velike vrućine.

Karlovac je neke probleme javnog zdravlja naslijedio i zbog svoje izvorne namjene. Izgrađen kao vojna tvrđava, isprva je bio okružen šančevima koji su s proširenjem grada izvan bedema činili velik unutargradski neiskorišteni prostor. Međutim, problem šančeva nije bio vezan samo uz pitanje uređenja gradskog krajobraza i povezivanja unutarnjeg grada i predgrađa. Šančevi su predstavljali i veliku prijetnju javnom zdravlju u gradu. Higijenski uvjeti života uz bedeme bili su vrlo loši, jer se u šančeve „izljeva[la] najgnjusnija voda iz grada“, što ih je činilo ozbiljnim izvorom zaraze.¹⁸⁹ Rasprave o njihovoj sudbini vodile su se i tijekom rata (kao i prije i nakon njega), pa je tako u studenom 1915. godine, u članku napisanom na temu rušenja bedemskih zidova za potrebe pošljunčavanja, najavljeno je da će se prilikom tih radova „morati zatrpiti i one grabe oko grada, da se Karlovac jednoč riješi vječite malarije, koja vlada u proljetno i jesensko doba, i onoga smrdeža, što ga te grabe prouzrokuju“.¹⁹⁰ Iz spomenutog se može zaključiti da je postojala svijest o opasnosti od zaraze, no šančevi su na koncu zbog nedostatka sredstava i mogućnosti tijekom rata ipak ostali netaknuti, izuzev na mjestu gdje je preko šanca navezen put prema Korani. Taj posao obavljali su ruski ratni zarobljenici smješteni u Karlovcu tijekom rata pa je u skladu s time i dobio ime – Ruski put.¹⁹¹

6.3 Izgradnja vodovoda 1914. godine

Do uvođenja vodovoda u Karlovcu su kao izvori pitke vode korišteni privatni i javni bunari (poznato je da su 1913. godine u gradu bila 53 bunara) te ručne crpke za vodu.¹⁹² Izgradnja gradskog vodovoda 1914. godine dobrim je dijelom otežala život u gradu početkom rata, ponajprije zato što su radovi u trenutku njegova izbijanja još uvijek bili u tijeku pa je grad bio teže prohodan. Osim toga, vodovodne pristojbe koje su se počele ubirati počevši od 1. siječnja 1915. godine znatno su opteretile Karlovčane, što se može vidjeti iz cijelog niza molbi

¹⁸⁸ *Jutarnji list*, 23. prosinca 1914.

¹⁸⁹ *Sloga*, 4. travnja 1915. Također: Radovinović, *Stari Karlovac*, 2010, 7.

¹⁹⁰ *Sloga*, 28. studenog 1915.

¹⁹¹ Radovinović, *Stari Karlovac*, 2010, 181. Također: Radovinović, „Karlovac u Prvom svjetskom ratu“, 10. srpnja 2014., 18-19.

¹⁹² Draženka Polović – Radovan Radovinović, *Sto godina modernog vodovoda u Karlovcu*, Karlovac: Vodovod i kanalizacija d.o.o., 2014, 23.

upućenih Gradskom poglavarstvu za smanjenje iznosa godišnjih paušalnih pristojbi koje su morali plaćati svi, čak i ako im u kući nije bila izvedena vodovodna instalacija.¹⁹³

Pretpostavka je da nametanje novog poreza Karlovčani nisu dočekali sa zadovoljstvom, ne samo zbog ratnih prilika i sve osjetnije krize u društvu, već i zato što je do uvođenja vodovoda pitka voda stanovništvu bila dostupna iz gradskih bunara. Premda je korištenje bunarske vode u higijenskom pogledu predstavljalo izvjesni rizik za zdravlje, sama činjenica da građani nakon donošenja odredbe o odstranjivanju i zasipavanju bunara¹⁹⁴ nisu bili skloni njezinu provođenju ukazuje na nepovjerljivost stanovništva prema novoj gradskoj instalaciji (ali i na nezainteresiranost i nemar). U tom smislu, stav *Sloge* prema kojemu je zasipanje bunara u ratno doba – kada „jedna bomba iz neprijateljskog aeroplana može da uništi cijeli vodovod“ – loša ideja zapravo se ne čini toliko neprimjenjivim na šire općinstvo.¹⁹⁵

I dok je u pogledu zbrinjavanja i liječenja ranjenika gradski vodovod bio od presudne važnosti, njegovo uvođenje je početkom rata djelomično i naštetilo higijenskim prilikama u gradu. Naime, razlog zbog kojeg su brojni građani predavali molbe za oslobođenje od plaćanja vodovodne pristojbe bilo je nepostojanje sustava odvodnje, zbog čega mnogi traže da se u njihovim ulicama prokopaju kanali u tu svrhu.¹⁹⁶ Ovdje se pojavljuje i sporno pitanje nepostojanja gradske kanalizacije. Uvođenje vodovoda prije kanalizacije u *Slozi* je ocijenjeno kao potpuno nepromišljeno, a članci na tu temu otvoreno kritiziraju gradsku upravu te izričito navode kako bi predstavnici gradske uprave uvođenjem kanalizacije „načinili [...] više za zdravlje i čistoću ovoga grada, nego li se je za to učinilo kroz četiri stoljeća, što je utemeljen“.¹⁹⁷ U funkciji kanalizacije u unutarnjem gradu i predgrađu Karlovca postojao je sustav kanala, no imao je vrlo slab pad pa je voda kroz njih sporo otjecala, a nerijetko je dolazilo i do začepljenja jer su ljudi u kanale štošta bacali.¹⁹⁸ Kad je uveden vodovod bilo je nužno izraditi prikladan sustav odvodnje, no kako za to početkom rata nije bilo sredstava i mogućnosti, po ulicama su

¹⁹³ *Banovac*, 25. studenog 1916. Spomenute molbe mogu se pronaći u: GMK-ZDG-ZSGZ, 1915. Na sjednici Gradskog zastupstva 21. studenog 1914. prihvaćen je prijedlog prema kojem se treba „umjesto sadašnjih javnih zdenaca otvoriti 12 javnih privremenih vodopusta i postaviti definitivni javni zdenci na trgu sv. Trojice, na Baniji kod sv. Triju kralja i na Zrinjskom trgu, kao i zdenac u dvorištu Gradske vijećnice (sa jednom pipom u svakom katu)“. GMK-ZDG-ZSGZ, 21. studenog 1914., čl. 40. Nakon što su postavljeni spomenuti javni zdenci zaključeno je da bi, s obzirom da je pitka voda time postala dostupna svima, svi trebali i plaćati vodovodnu pristojbu. Polović – Radovinović, *Sto godina modernog vodovoda u Karlovcu*, 2014, 57.

¹⁹⁴ *Sloga*, 30. svibnja 1915. Također: Polović – Radovinović, *Sto godina modernog vodovoda u Karlovcu*, 2014, 57-60.

¹⁹⁵ *Sloga*, 20. i 27. lipnja 1915.

¹⁹⁶ Spomenuti slučajevi mogu se pronaći u: GMK-ZDG-ZSGZ, 1915.

¹⁹⁷ *Sloga*, 4. travnja 1915.

¹⁹⁸ Polović – Radovinović, *Sto godina modernog vodovoda u Karlovcu*, 2014, 20.

se kopali kanali za koje je, kako stoji u zapisnicima sjednica Gradskog zastupstva, novac uzet iz zalihe predradnji za kanalizaciju.¹⁹⁹

6.4 Higijenske prilike u stambenim prostorima i dvorištima

Pažnja poklanjana urednosti i čistoći stambenih prostora i dvorišta u gradu Karlovcu početkom 20. stoljeća u velikoj je mjeri ovisila o pojedincu (stanaru) i njegovim higijenskim navikama, no iz odredbi Gradskog poglavarstva donesenih u svrhu poboljšanja situacije glede higijenskih prilika, kao i iz novinskih članaka kojima se prenose upozorenja građanima o opasnostima nebrige o privatnom životnom prostoru mogu se uočiti koji su problemi bili prisutni u toj sferi svakodnevnog života karlovačkog stanovništva.

Dana 5. lipnja 1914. godine objavljen je oglas Gradskog poglavarstva u kojem su navedene obvezne „zdravstveno-redarstvene odredbe odnosno zabrane“ za ljetne mjesece, kojih su se morali pridržavati svi vlasnici kuća u gradu i okolici. Za pretpostaviti je, međutim, da ih se velik dio stanovništva nije pridržavao – štoviše, upravo njihovo donošenje ukazuje na ozbiljnije higijenske manjkavosti u održavanju privatnih prostora. Premda na temelju dotičnih odredbi možemo tek naslutiti postojeću situaciju, njihova velika važnost je u tome što nam pružaju uvid u onodobne kriterije održavanja čistoće i higijene. Građanima se nalaže da čiste dvorišta i da pločnike ispred kuća pometu do 7 sati ujutro, pri čemu se „smeće ne smije [...] izmesti na cestu“, nego „na jedno mjesto u škrinju spremiti i po gradskim pometačima odvažati dati“.²⁰⁰ Međutim, kada je u *Slozi* u kolovozu 1915. godine u jednom članku napravljen osvrt na higijenske prilike u gradu, istaknuto je upravo da „stanari ne drže u čistoći škrinje za smeće, koje u nekim kućama upravo zagušljivo zaudaraju“. Tom prilikom je navedeno da su „osobito [...] neuredna dvorišta, a kanali se ne zalijevaju ni vapnom, a kamo li karbolom“.²⁰¹ Izgleda da su odvodni kanali bili posebno problematični jer su ljudi u njih štošta bacali, zbog čega je odvodnja često bila otežana ili onemogućena. U prilog toj pretpostavci ide i odredba kojom se izričito „zabranjuje bacanje u kanale kosti, drob od peradi, perje, zatim ostaci jestvina i raznovrsnih odpadaka kao i nečista voda“.²⁰²

Obveza dezinfekcije razrijeđenom karbolnom kiselinom osim za kanale vrijedila je i za gnojnice, gnojišta i zahodske jame, koji su kao i spremnici za smeće morali biti poklopljeni, a

¹⁹⁹ GMK-ZDG-ZSGZ, 21. studenog 1914., čl. 17.

²⁰⁰ HR-DAKA-0002-PSKGGK, RP, kut. 11, oglas od 5. lipnja 1914.

²⁰¹ *Sloga*, 15. kolovoza 1915.

²⁰² HR-DAKA-0002-PSKGGK, RP, kut. 11, oglas od 5. lipnja 1914.

potrebno ih je bilo i redovito prazniti (gnojšta svakih tjedan dana, a zahodske jame jednom mjesečno) i to između 11 sati uvečer i 4 sata ujutro.²⁰³ Za pražnjenje je ovlašten bio gradski živoder, a sadržaj gnojnica odvožen je posebnim kolima i izlivan u Koranu. Međutim, građani su očekivano pronalazili načine kako proći jeftinije, pa su često angažirali nekog drugog.²⁰⁴ Također, napomenuto je da se fekalije ni u kom slučaju ne smiju izljevati u javne kanale, što nas navodi na pretpostavku da je ova praksa u gradu u određenoj mjeri bila prisutna.

Što se tiče samih gradskih kuća i stanova, odnosno privatnih prostora svakodnevnog boravka, o higijenskim prilikama utoliko je teže govoriti jer su „iza zatvorenih vrata“ spomenute odredbe zasigurno imale nekog odjeka, no zbog nedostatka informacija u izvorima konkretna situacija će većim dijelom ostati nepoznata. Ipak, o nekim pojedinostima bi se moglo govoriti, kao što su primjerice bile posljedice poplava u kućama koje su se nalazile u blizini rijeka. Kada su Kupa i Korana nabujale u listopadu 1915. godine „voda je napunila mnoge podrume i razlila se po mnogim stanovima“.²⁰⁵ Vlaga je u stambenim prostorima na gradskom području bila općeprisutna, što je zasigurno pogoršavalo uvjete života karlovačkih građana. Uz ranije spomenuti problem nebrige o spremnicima za smeće u kućama, stanje higijenskih prilika u stambenim prostorima približno oslikava i odredba prema kojoj se „kože, prnje, kosti ne smiju [...] podnipošto spremiti u kućama, u kojima se stanuje“, a usto je zabranjeno držati perad na tavanima.²⁰⁶ Što se tiče životinja, na gradskom području njihovo je držanje regulirano, a u prostorima gdje su boravile morale su se provoditi sanitarne odredbe, prema kojima „staje za živad i blago treba dati svaki dan dobro čistiti i zračiti, a smrad polijevanjem čiste vode odstranjivati“.²⁰⁷

Premda znatan broj ovih problema zasigurno nije bio prisutan u izvjesnom dijelu gradskih stambenih prostora i dvorišta, opetovana upozorenja građanima u ljetnim mjesecima ukazuju na svijest o opasnostima od bolesti koje su prijetile posebno u vrijeme velikih vrućina, ali isto tako i na manjak interesa i nesmotrenost koja se u praksi u velikom broju slučajeva očitovala.

²⁰³ HR-DAKA-0002-PSKGGK, RP, kut. 11, oglas od 5. lipnja 1914.

²⁰⁴ Polović – Radovinović, *Sto godina modernog vodovoda u Karlovcu*, 2014, 20.

²⁰⁵ *Sloga*, 10. listopada 1915.

²⁰⁶ HR-DAKA-0002-PSKGGK, RP, kut. 11, oglas od 5. lipnja 1914.

²⁰⁷ HR-DAKA-0002-PSKGGK, RP, kut. 11, oglas od 5. lipnja 1914.

6.5 Čistoća gradskih ulica i sajmišta

Gradske ulice su još početkom stoljeća najvećim dijelom bile nepopločane pa su ovisno o vremenskim prilikama i dobu godine zadavale probleme Karlovčanima. U ljetno doba u naletu vjetra ili po prolasku kola ulicama bi se podizala prašina zbog čega su se morale neprestano polijevati vodom. Provedba ove metode, uvedene još 1885. godine,²⁰⁸ povjeravana je zainteresiranim građanima, no upitno je u kolikoj je mjeri ona redovito i odgovorno provođena.²⁰⁹ S druge strane, za kišnog vremena ulice bi se pretvorile u blatnu kaljužu koja je nerijetko bila pomiješana s prljavštinom i otpadnim vodama koje su se znale izljevati iz uličnih kanala. Zbog velikog nezadovoljstva općinstva izgrađeni su ulični pločnici uz kuće, a ponegdje i prijelazi preko ulice, dok je na Baniji napravljena makadamska cesta.²¹⁰ Karlovac je imao velikih problema s održavanjem ulica, no dugoročnija rješenja u tom pogledu nisu se nazirala pa je u opisanom izdanju dočekao i Prvi svjetski rat, tijekom kojeg u tom pogledu nije došlo do značajnijeg napretka.

Zaseban problem gradske čistoće predstavljali su godišnji, tjedni i dnevni sajmovi koji su (ne bez razloga) imali istaknuto mjesto u gradskoj privredi. Pritom su naročito značajni bili tjedni sajmovi koji su svakog petka okupljali velik broj ljudi s karlovačkog područja, ali i iz šire okolice. Na sajmene dane se na različitim mjestima u gradu (legalnim, ali i ilegalnim sajmištima) mogla kupiti roba svake vrste. Međutim, naličje ovog bitnog segmenta gradske privrede bile su manjkavosti u pogledu higijene. U predratnim godinama čistoća sajmišta predstavljala je velik problem za gradsku općinu, problem koji je ostao prisutan i tijekom rata i kasnije. Velika koncentracija ljudi i prehrambenih proizvoda, kao i životinja, na sajmene dane u velikoj je mjeri doprinosila onečišćenju grada. Posebno su pritom bili problematični stočni sajmovi. Nehigijenski uvjeti isticani su i početkom rata, no situacija se nije mijenjala nabolje. Stočnom sajmištu je stoga prijetilo zatvaranje, a krajem srpnja 1915. godine bilo je zatvoreno zbog pojave zarazne bolesti stoke (slinavka i šap) na karlovačkom području (s time da su obustavljeni sajmovi s papkarima, dok je prodaja konja bila dozvoljena).²¹¹ Ova obustava potrajala je do sredine prosinca iste godine, kada su sajmovi ponovno otvoreni.²¹²

²⁰⁸ *Svjetlo*, 25. srpnja 1885.

²⁰⁹ Vrbetić – Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 1989, 120.

²¹⁰ *Isto*.

²¹¹ *Sloga*, 1. kolovoza 1915.

²¹² *Sloga*, 19. prosinca 1915.

7. Društveni život, kultura i zabava

Karlovac je sredinom 19. stoljeća bio jedan od najbogatijih hrvatskih gradova, što se u velikoj mjeri odrazilo na njegov društveni i kulturni život koji je u to doba bujao, pretvarajući Karlovac u grad velikih stremljenja i želje za napretkom. Na prijelazu stoljeća, kad je gradska privreda već dugi niz godina bila u krizi, sve se više osjeća nostalgija za „dobrim starim vremenima“. Unatoč tome, atmosfera društvenosti i zabave u dokolici Karlovčana opstaje. Prvi svjetski rat je, međutim, imao znatno prodorniji utjecaj na svakodnevnicu, a promjene koje je unio u gradski život na poseban su način bile vidljive upravo u društvenoj, kulturnoj i zabavnoj sferi, koje proživljavaju izvjesni preobražaj obilježen i određen krizom i ratnim tegobama.

7.1 Ugostiteljski objekti početkom rata

Gradske kavane, gostionice i krčme imale su istaknuto mjesto u društvenom i zabavnom životu karlovačkih građana.²¹³ U romanu *Zlotvor* autora Milana Kovačevića, koji je u nastavcima izlazio u časopisu *Hrvatska prosvjeta* upravo 1914. godine, mogu se pronaći brojni opisi karlovačke svakodnevnice u predratnom razdoblju. Kada govorimo o važnosti druženja i zabave u Karlovcu, možda je najzornije može prikazati sljedeći citat: „Ma da je u Karlovcu bilo sve u velikom poslu, imali su Karlovčani dovoljno vremena i za zabave, i za pijanke, i za šalu i smijeh – jer su tomu bili od vjeka vični. Ni u jednom gradu u Hrvatskoj nije se tako veselo živjelo kano u Karlovcu. Svaka je gostiona i svaka krčma imala svoje stalno društvo, a članovi su bili točni i vjerni svojim običajima i tek velika kakova zgoda da bi kojeg od njih zadržala kod kuće“.²¹⁴ Promišljajući o situaciji koja je nastupila po izbijanju rata, postavlja se pitanje je li rat i u tom pogledu za Karlovčane predstavljao „veliku kakovu zgodu“ u punom smislu tih riječi, ili je vremena i motivacije za druženje ipak preostalo?

Premda su nastupila „teška vremena“, ne može se reći da su ona isuviše naškodila karlovačkom ugostiteljstvu. U stvari se dogodilo upravo suprotno – posjećenost ugostiteljskih objekata u ratno doba znatno se povećala. U lipnju 1917. na naslovnoj strani *Sloge* tiskan je članak o Karlovcu u ratu u kojem se može pročitati kako je „u karlovačkim gostionama veseliji život sada [u vrijeme rata, op. a.], nego što je bio u mirno vrijeme“, a kao glavni razlog za to navodi se utjeha od svakodnevnih briga koju može pružiti piće i druženje.²¹⁵ Međutim,

²¹³ Više o povijesti karlovačkih kavana: Draženka Polović, „Karlovačke kavane“, *Hrvatska revija*, br. 4, god. III (2003), 33-38.

²¹⁴ Milan Kovačević, „Zlotvor“, *Hrvatska prosvjeta*, br. 3 (1914), 126.

²¹⁵ *Sloga*, 10. lipnja 1917.

lukrativnosti ugostiteljskog posla u velikoj je mjeri pridonijela i pojava nove grupacije među klijentelom, grupacije koja je svojom brojnošću gradskim kavanarima i gostioničarima uvjerljivo odagnala svaki strah od oslabljenja prometa. Riječ je, naravno, o vojnicima. Kada se u srpnju 1915. u *Jutarnjem listu* postavlja pitanje gdje je ugostiteljstvo najunosnije (jer su se zbog porasta cijena i odlaska nekih vlasnika na bojište mnogi ugostiteljski objekti našli u krizi), navedeno je kako se najviše isplati poslovati upravo ondje gdje ima puno vojske, a među ostalim gradovima koji imaju tu pogodnost naveden je i Karlovac.²¹⁶ Jedno od omiljenih okupljališta vojnika u gradu tijekom rata bila je kavana Aeroplan, dok su u Veliku kavanu zalazili časnici.²¹⁷ Među njima je bilo mnogo umjetnika – glazbenika, slikara i književnika – od kojih su neki ostavili velikog traga u Karlovcu.²¹⁸

Ipak, po prelasku u ratno stanje u sklopu niza donesenih odredbi našle su se i one o poslovanju ugostiteljskih objekata, konkretno s ciljem uspostave kontrole nad njihovim radnim vremenom. Ono je isprva bilo uredovano banskom naredbom od 27. srpnja 1914. godine,²¹⁹ koja je karlovačkim prilikama prilagođena 14. lipnja naredne godine odredbom Kraljevskog redarstvenog povjereništva grada Karlovca. Prema toj odredbi karlovačke kavane, gostionice, krčme i kavotočja nisu se smjeli otvoriti prije 5 sati ujutro. Što se tiče vremena zatvaranja, u odredbi je navedeno da se krčme i kavotočja moraju zatvoriti u 9 sati navečer, svratišta Gradu Rijeci i Central u 12 sati u noći, a kavane Aeroplan i Velika kavana u 1 sati u noći. S ostalim ugostiteljskima objektima vrijeme zatvaranja dogovoreno je zasebnim dozvolama.²²⁰ Posebne dopusnice bile su izdavane na molbu, najčešće povodom organizacije koncerata ili sličnih zbivanja koja bi potrajala do u noćne sate. U kolikoj su mjeri odredbe glede radnog vremena poštovane teško je reći, ali može se pretpostaviti da je prekoračenja bilo.

Ponuda hrane i pića u ugostiteljskim objektima u ratnim je okolnostima uvelike ovisila o dostupnosti pojedinih namirnica i kretanju njihovih cijena na tržištu, kao i o vladinim odredbama kojima je uredovana kupoprodaja prehrambenih proizvoda. Za neke tipove jela uvedena su ograničenja, pa su tako primjerice mesni obroci bili regulirani naredbom o trgovanju mesom i mesnim prerađevinama, izdanom u srpnju 1915. godine. U skladu s tom naredbom utorkom i petkom u ugostiteljskim objektima nije se smjela posluživati svinjetina, govedina i

²¹⁶ *Jutarnji list*, 8. srpnja 1915. Više:

²¹⁷ Radovinović, „Karlovac u Prvom svjetskom ratu“, 3. srpnja 2014., 18-19.

²¹⁸ Više: *Isto*. Također: Radovan Radovinović, „Karlovac kao biografska činjenica Lovre pl. Matačića“, *Kupa*, br. 9/10, god. VII/VIII (2019), 62-63.

²¹⁹ *Karlovac*, 1. kolovoza 1914.

²²⁰ *Sloga*, 18. srpnja 1915.

teletina, no zabrana nije obuhvaćala suhomesnate proizvode i neke životinjske dijelove.²²¹ Međutim, i ova je naredba vjerojatno često bila zaobilažena.²²² Što se tiče utjecaja ratne krize na ponudu pića, za razdoblje do kraja 1915. podataka nema mnogo, no poznato je primjerice da u ožujku 1915. dolazi do poskupljenja piva.²²³ Uz hranu i piće, neki ugostiteljski objekti, poput gostionica ili svratišta, pružali su i uslugu ukonačivanja. Jedini istaknutiji problem u tom pogledu predstavljalo je ograničenje njihovog radnog vremena (nakon ponoći su bili zatvoreni), zbog čega su došljaci koji bi u to doba doputovali u Karlovac ostajali bez konačišta, o čemu piše *Sloga*.²²⁴

Bitan dio ponude karlovačkih kavana i gostionica u ratno vrijeme predstavljale su informacije o aktualnim zbivanjima. Bio je to slučaj i prije rata – u kavanama su se čitale novine, vodile rasprave, izmjenjivale najnovije vijesti, ali i širile glasine. Međutim, u ratno doba spektar tema o kojima se moglo raspravljati proširio se obuhvativši široko područje vijesti o ratu, odnosno situaciji na bojištu. Premda su novine po tom pitanju bile bitan izvor informacija, njihove reportaže bile su probrane i prilagođene te zasigurno nisu uvijek odgovarale onom što bi građani doznali iz razgovora s vojnicima i strancima. Tako se i u Karlovcu pojavio tzv. „bezžični brzoglav“,²²⁵ kojim su prenošene i distribuirane razne (kompromitirajuće) vijesti o stanju na ratištu, što su vlasti, naravno bez naročitog uspjeha, nastojale spriječiti.

Zabave i koncerti u gradskim kavanama od početka rata postaju učestaliji i počinju zauzimati sve izraženije mjesto u društvenom životu karlovačkih građana. I dok je u prvim tjednima rata ova pojava bila donekle nezamjetna, s dolaskom ranjenika i postepenim produbljivanjem ratne krize zabavne večeri u kavanama sve češće poprimaju dobrotvorni karakter. Organizira ih karlovački Crveni križ, a u izvedbi vrlo često sudjeluju i vojnici, čiji se angažman, naročito u glazbenim nastupima, posebno isticao. Tako je primjerice u kavani Aeroplan 18. travnja 1915. održan koncert kojeg je izvodila glazba 96. pješačke pukovnije, prilikom kojega je skupljeno 300 kruna u korist Crvenoga križa.²²⁶ Dobrotvorni koncerti održavani su i u drugim popularnim kavanskim prostorima u gradu, primjerice u Velikoj kavani

²²¹ *Sloga*, 18. srpnja 1915.

²²² U rujnu 1915. Kraljevsko redarstveno povjereništvo u Karlovcu zaprimilo je okružnicu u kojoj je navedeno kako se naredba ne poštuje, tj. da se „u gostionama i krčmama osim dozvoljenih mesnatih jela i utorkom i petkom gostima podavaju bez ikakvoga ograničenja mesnata jela“, no konkretna situacija u Karlovcu nije poznata. HR-DAKA-0002-PSKGGK, RP, kut. 12, dok. 3777, 3. listopada 1915.

²²³ *Sloga*, 7. ožujka 1915.

²²⁴ *Sloga*, 18. srpnja i 7. studenog 1915.

²²⁵ *Sloga*, 6. rujna, 22. studenog i 6. prosinca 1914.

²²⁶ *Sloga*, 25. travnja 1915.

ili kavani svratišta Central. U ljetnim mjesecima u priređivanju koncerata i zabava gradskim kavanama pridružila bi se i Kupališna restauracija uz Koranu gdje je poseban ugođaj pružao uređeni perivoj u kojem je 18. kolovoza 1915. godine održana i proslava rođendana kralja i cara Franje Josipa I. Gradske kavane i gostionice su u večernjim satima, sudeći prema učestalosti koncertnih i zabavnih okupljanja, zaista bile žarišta karlovačkog društvenog života, a to je bilo zamijećeno i istaknuto u *Slozi* u osvrtu 1917. godine riječima: „duh općinstva vidi se najbolje na koncertima uz razastrte stolove; onda se pean slavi do zore“.²²⁷

7.2 Provođenje slobodnog vremena na otvorenom

Pitanje provođenja slobodnog vremena uvelike je ovisilo o pojedincu i njegovim mogućnostima i interesima, kao i o drugim čimbenicima. Međutim, promatranjem karlovačkog društva u prvim ratnim godinama (kroz prizmu tjednih novina) mogu se zamijetiti određene aktivnosti koje su bile popularne među građanima i koje su kao takve pronalazile svoje mjesto u njihovom svakodnevnom životu. Ako se već ne bi moglo reći da su neke od tih aktivnosti bile svakodnevna pojava, slobodno vrijeme koje nije bilo provedeno u kavanama ili gostionicama svakako je iskorištavano na različite načine ovisno o dobu godine i vremenskim prilikama, kao i o interesima zajednice te mogućnostima koje su pružale ratne okolnosti.

Toplije doba godine sa sobom je donosilo i veći interes građanstva za slobodne aktivnosti. Ljetni su mjeseci, sudeći prema broju koncerata i zabava u kavanama i na otvorenom, prednjačili po raznolikosti sadržaja. Omiljena zabava u ljetnim mjesecima svakako je bilo kupanje na koranskom kupalištu, koje je od otvaranja sezone u lipnju svakodnevno bilo puno. U pogledu provođenja slobodnog vremena gradske su rijeke (naročito Korana) tada imale posebno značajno mjesto u životu karlovačkih građana, a situacija se početkom rata drastično ne mijenja. Isto tako, Kupališni perivoj na Korani bio je omiljeno odredište građana za šetnju i opuštanje već od ranog proljeća, u *Slozi* opisan kao „jedino mjesto u našem Karlovcu, gdje čovjek može da uživa malo mira i čistog zraka“.²²⁸

Karlovčani su često išli na manje izlete, obično u sklopu crkvenih blagdana i proštenja. Tako su primjerice na Uskrsni ponedjeljak 1915. izletnici otišli na Dubovac, no ovisno o prigodi upućivali bi se i na Švarču, Kamensko, u Mostanje i drugdje.²²⁹ Iako je na dopusnicama za

²²⁷ *Sloga*, 10. lipnja 1917.

²²⁸ *Sloga*, 18. travnja 1915.

²²⁹ *Sloga*, 11. travnja, 30. svibnja i 13. lipnja 1915.

crkvena okupljanja, u koja spadaju i proštenja, obično bilo navedeno da se pod prijetnjom kazne svi okupljeni moraju razići nakon završetka obreda,²³⁰ upitno je koliko je to poštovano.

Nadalje, od slobodnih aktivnosti u Karlovcu svakako valja istaknuti i biciklizam, koji je bio popularan posebno među mlađom populacijom. Biciklisti se, međutim, u *Slozi* najčešće ne pojavljuje u pozitivnom kontekstu. Razlog tome bila je neodgovorna vožnja, često po gradskim nasadima i šetalištima, pri čemu su ugrožavani pješaci i oštećivane gradske površine, što je predstavljalo problem za javni red zbog čega su biciklisti često bili i prijavljivani gradskom redarstvu.²³¹ Sudeći prema člancima u *Slozi*, najčešće je bilo riječ o djeci i mladima, koji su posebice tijekom rata bili pod slabijim nadzorom negoli u mirno doba. U ljetnim mjesecima do izražaja je dolazio problem školske djece koja su tada bila na praznicima. Primjer nastojanja da se kvalitetno ispuni dječje slobodno vrijeme bio je izlet školske djece „kojoj su roditelji zaposleni“ na Stari grad Dubovac. Organizirale su ga učiteljice u srpnju 1915. godine.²³²

U hladnijem dijelu godine mogućnosti provođenja slobodnog vremena bile su ograničene, naročito kada govorimo o zimi 1914./1915. godine koja je bila posebno oštra,²³³ stoga se može pretpostaviti da je veći dio slobodnog vremena proveden kod kuće ili u kavanama i gostionicama. Međutim, kod gradskog stanovništva postojao je velik interes i za filmske produkcije kina Apolo u Zorin domu, koje su u prosincu 1915. u *Slozi* istaknute kao „jedina zabava“ za Karlovčane.²³⁴ U zimske aktivnosti svakako se ubraja i klizanje na gradskom klizalištu, o kojem saznajemo iz zapisnika sjednice Gradskog zastupstva održane 14. prosinca 1914. godine. Tom prilikom bilo je riječi o prijedlogu uređenja klizališta „između šetališta, 'Zorin doma' i kapele sv. Ćirila i Metoda“, no nakon što je ustanovljeno da tlo na tom mjestu nije za to pogodno odlučeno je da se klizalište uredi „na dosadašnjem mjestu blizu koranskog parka“.²³⁵

Zaključno, može se reći da je bitna karakteristika provođenja slobodnog vremena u toplijem dijelu godine bila izraženija povezanost s prirodom i gradskim okolišem negoli što je

²³⁰ HR-DAKA-0002-PSKGK, RP, kut. 11, dok. 3377, 19. kolovoza 1914; dok. 3510, 29. kolovoza 1914; dok. 4307, 5. studenog 1914.

Također: HR-DAKA-0002-PSKGK, RP, kut. 12, dok. 2431, 12. srpnja 1915; dok. 4388, 9. studenog 1915.

²³¹ HR-DAKA-0002-PSKGK, RP, kut. 11, dok. 3975, 7. listopada 1914. Također: *Sloga*, 20. rujna 1914. i 9. svibnja 1915.

²³² *Sloga*, 25. srpnja 1915.

²³³ *Sloga*, 7. veljače 1915.

²³⁴ *Sloga*, 5. prosinca 1915. Više o kinu u Karlovcu tijekom rata: Igor Jurilj, *Film od Zorinog doma do Edisona: Recepcija filma i prvih karlovačkih kinematografa u lokalnoj periodici 1896-1920.*, Zagreb: Hrvatski filmski savez; Karlovac: Kinoklub Karlovac, Gradska knjižnica „Ivan Goran Kovačić“, 2017.

²³⁵ GMK-ZDG-ZSGZ, 14. prosinca 1914., čl. 14.

to bio slučaj zimi kada je glavnina aktivnosti bila koncentrirana u zatvorenim prostorima. Premda su mogućnosti provođenja slobodnog vremena u ratnim okolnostima bile ograničene uvođenjem policijskog sata i kontrolom kretanja uopće, izbor je po svemu sudeći postojao i za pretpostaviti je da je bio mnogo širi nego što bi se moglo naslutiti iz šturih podataka koje nam mogu ponuditi izvori.

7.3 Glazbene izvedbe u Zorin domu

Zorin dom je, kao središnja karlovačka kulturna ustanova, i u ratnom razdoblju pronalazio svoje mjesto u svakodnevicu karlovačkih građana, no njegova uloga bila je znatnije narušena općom marginalizacijom kulture tijekom rata. Kad govorimo o glazbenom životu, građanstvo su u većoj mjeri privlačili koncerti u kavanama gdje je atmosfera bila opuštenija, a trošak prihvatljiviji, dok je „na ozbiljnim zabavama [...] obično [bilo] pusto, jer u ozbiljna vremena tobože 'ne prija ozbiljnost'“. ²³⁶ Ipak, i u Zorin domu su održavani glazbeni nastupi početkom rata (kao i u njegovim kasnijim godinama ²³⁷) koji su imali svoju publiku koja je mogla cijeniti i podupirati glazbena događanja i zbog glazbe same, ali još i više zbog njihove filantropske namjene – prikupljanja priloga za Crveni križ, u čiju su korist ovakve manifestacije obično i organizirane.

Već u rujnu 1914. godine pjevačko društvo Zora predalo je zahtjev Redarstvenom povjereništvu za održavanje koncerta u korist ranjenika i siročadi kojem bi mogli prisustvovati samo pozvani. ²³⁸ Održavanje koncerta je odobreno, no nije poznato je li on na koncu održan. Jednako tako odobren je i koncert violinista Zlatka Balokovića koji se imao održati 7. studenog u Zorin domu u korist ranjenika pričuvene bolnice br. 7. ²³⁹ Baloković, inače učenik češkog pedagoga Vaclava Humla, Karlovčanima je bio poznat otprije jer je u Karlovcu nastupio 1909. i 1913. godine, nakon čega je kao vrsni violinist otišao na turneju Europom i Sjedinjenim Državama. ²⁴⁰ Sljedeće godine u lipnju održan je koncert berlinske operne pjevačice Ljerke Kočonde i pijanista c. i kr. glazbene akademije u Beču Krešimira Baranovića. Prihod od 220 kruna imao se podijeliti na dva dijela – pola za Zitin dom u Zagrebu, a pola za karlovačke

²³⁶ *Sloga*, 10. lipnja 1917.

²³⁷ U Karlovcu je tijekom rata glazbeno djelovao i Lovro pl. Matačić, kasnije poznati hrvatski dirigent i skladatelj. Vidi: Radovinović, „Karlovac kao biografska činjenica Lovre pl. Matačića“, 2019, 62-63. Također: Radovinović, „Karlovac u Prvom svjetskom ratu“, 3. srpnja 2014., 18.

²³⁸ HR-DAKA-0002-PSKGK, RP, kut. 11, dok. 3691, 13. rujna 1914.

²³⁹ HR-DAKA-0002-PSKGK, RP, kut. 11, dok. 4316, 5. studenog 1914.

²⁴⁰ Vrbetić – Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 1989, 166.

invalide.²⁴¹ Još jedan zanimljiv koncert održan je dana 7. prosinca 1915. u Zorin domu, ovaj put u korist slijepih vojnika, o čemu saznajemo samo iz zabilješke u *Slozi* pod naslovom „Koncert Tkalčić-Gruss“.²⁴² Riječ je o Juri Tkalčiću, tada poznatom čelistu koji je u Karlovcu nastupao i godinu ranije uz veliko oduševljenje nazočnih,²⁴³ i o pijanistu Hermannu Grussu, koji ga je pratio na glasoviru.

Međutim, jedan od svakako najznačajnijih kulturnih događaja u Karlovcu tijekom rata bio je „Veliki dobrotvorni koncert“ u Zorin domu 12. prosinca 1915. godine, organiziran za siročad na ratištu poginulih vojnika 26. domobranske pukovnije. Organiziran je pod pokroviteljstvom gradskog načelnika Gustava Modrušana i majora Rudolfa Matanića, suradnjom vojske i karlovačkih građana. Program se sastojao od devet točaka, a između ostalog uključivao je djela Zajca, Mendelssohna, Saint-Saënsa, Bizeta i Dvořáka. U izvedbi su sudjelovala karlovačka pjevačka društva Zora i Nada, tamburaški zbor 26. domobranske pukovnije i glazba 96. pješačke pukovnije. Koncert su građani i vojnici posjetili u velikom broju, pa je tako u velikom članku na naslovnici *Sloge* navedeno da su te večeri „bile sve prostorije 'Zorin doma' dupkom pune, da ni stati nijesi imao gdje“. Ukupan prihod večeri bio je 2000 kruna, no 42. domobranska pješačka divizija donirala je još toliko pa je ukupna svota iznosila 4000 kruna.²⁴⁴ Općenito govoreći, premda broj održanih glazbenih nastupa u Zorin domu nije bio velik, ovakvi događaji su se u ratnim okolnostima posebno isticali te su kao takvi imali veliku snagu, tim više što je dobrotvornost kao vezujuća nit bila važna motivacija za njihovo pohođenje, jednako kao i za organizaciju.

7.4 Kazališni i zabavni nastupi

Uz glazbene nastupe važan dio društvenog i kulturnog života grada činile su kazališne predstave, kao i različiti zabavni nastupi koji su okupljali zainteresirano građanstvo, a koji su također uglavnom bili izvođeni u Zorin domu. U prvim ratnim godinama i ovo područje kreativnog izričaja upada u krizu, što se očituje u prorjeđivanju broja održanih predstava i nastupa, no u izvorima se ipak može nazrijeti nastojanje da se ono održi na životu. To nastojanje i njegova realizacija bili su obilježeni nekim za ratne okolnosti karakterističnim pojedinostima koje bi bilo važno istaknuti.

²⁴¹ HR-DAKA-0002-PSKGGK, RP, kut. 12, dok. 1767, 2. lipnja 1915. Također: *Sloga*, 6. lipnja 1915.

²⁴² *Sloga*, 5. prosinca 1915.

²⁴³ Vrbetić – Szabo, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 1989, 166-168.

²⁴⁴ *Sloga*, 19. prosinca 1915.

Karlovac je početak rata dočeka bez gradskog kazališta. Taj nedostatak u predratnim (ali i kasnijim ratnim) godinama bio je nadomješten posjetima putujućih kazališnih družina, ali i djelatnošću gradskog Prosvjetnog odbora na čelu s profesorom Hugom Sedlačekom, u čijoj je organizaciji priređivan niz amaterskih predstava, javnih predavanja i sličnih kulturno-poučnih zbivanja.²⁴⁵ Iako je Prosvjetni odbor u kulturnom životu bio prisutan i tijekom rata, njegova kazališna aktivnost znatnije je reducirana pa se tako od izbijanja rata do kraja 1915. godine u izvorima može pronaći samo jedna predstava koju se odbor organizirao. Održana je 17. listopada 1914. godine u Zorin domu, a riječ je o komediji „Rat ili pravo žene“ Ludwiga Fulde.²⁴⁶ Iz najave u zagrebačkim *Novostima* saznajemo da je djelo bilo prilagođeno lokalnim prilikama „pa se tu među ostalim spominje i August Šenoa i Draganičko pjevačko društvo i karlovački vodovod i plesačice u 'Zorin domu' i duhovitost naših političara i – Rešetarska ulica“.²⁴⁷ Predstavu su izveli karlovački diletanti zajedno s muškim zborom Zore, a za tu priliku je Prosvjetni odbor posebno dao renovirati pozornicu.²⁴⁸ Prihod od predstave iznosio je 507 kruna i 40 filira, od čega je pola pripalo Crvenom križu, a pola Građanskom pripomoćnom odboru za pomoć obiteljima mobiliziranih vojnika na karlovačkom području.²⁴⁹

Unatoč tome što je odaziv na ovu predstavu bio znatan, kazalište se u izvorima ne spominje sve do svibnja iduće godine. Međutim, početak godine obilježio je jedan posebno zanimljiv sportski nastup, čiji je prihod također doniran u korist Crvenoga križa. Pred punom dvoranom Zorin doma dana 9. siječnja nastupio je tada već svjetski proslavljeni atletičar i hrvač Marijan Matijević, poznat kao „junak iz Like“, oduševivši posjetitelje prezentacijom svoje snage.²⁵⁰ Isto tako, dana 22. veljače u Zorin domu je atletske nastup priredio i Marko Mikajević, no odaziv nije bio naročit, zbog čega je dotični Mikajević izjavio da traži i izaziva upravo spomenutog Matijevića „da ga baci ko kiseli krastavac o zemlju“. Ispostavilo se, međutim, da je Matijević tada bio u Karlovcu kao vojnik 26. domobranske pukovnije. Izašao je pred Mikajevića, na što se ovaj „stao izvinjavati i konačno – odgodio zvanje“. Gledateljstvo je

²⁴⁵ Više o radu Prosvjetnog odbora: Mile Dakić, „Prosvjetni odbor (Pučko sveučilište) Karlovac od 1910. do 1941. godine“, u: *Karlovac 1579-1979* (ur. Tomislav Majetić, Katica Miholović, Đuro Zatezalo), Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979, 363-373.

²⁴⁶ *Narodni glas*, 18. rujna 1914.

²⁴⁷ *Novosti*, 15. listopada 1914.

²⁴⁸ *Novosti*, 15. listopada 1914.

²⁴⁹ HR-DAKA-0002-PSKGG, RP, kut. 11, dok. 3860, 21. listopada 1914.

²⁵⁰ *Jutarnji list*, 16. siječnja 1915.

zapljeskalo Matijeviću, glazba je zasvirala pjesmu „Junak sam iz Like“, čime je Mikajevićev nastup neslavno završen.²⁵¹

U svibnju je u *Slozi* najavljeno gostovanje Hrvatskog zemaljskog kazališta u Karlovcu u korist Crvenog križa.²⁵² Objavljen je čak i raspored osam (kasnije šest) predstava koje su se trebale održati u lipnju.²⁵³ Za predstave se, međutim, pretplatilo svega 38 osoba pa je na koncu gostovanje otkazano.²⁵⁴ Ova inicijativa ukazuje na nastojanje održavanja karlovačkog kulturnog života, no sudeći prema ishodu može se zaključiti kako se vjerojatno radilo o isuviše ambicioznom pokušaju čija propast nije bila rezultat škrtosti i nemara karlovačke inteligencije, kako je navedeno u *Slozi*, nego općih okolnosti i krize koja je sve više produbljivala društveno siromaštvo i mijenjala prioritete zajednice. Zasebna kulturna događanja mogla su biti kudikamo lakše financirana, dok je šestodnevna serija predstava po svemu sudeći spadala u luksuz, čak i ako je bila priređena u dobrotvorne svrhe.

Premda u Zorin domu kroz 1915. kazališna aktivnost zaostaje, u gradu je u ljetnim mjesecima interes za igrane predstave vidljiv u redovima mladeži. Tako su 25. srpnja u cvjetnjaku kuće Lovnički (u izvoru Lovnicki) učenice Više djevojačke škole priredile igranu zabavu od pet točaka. Ovaj amaterski projekt urodio je prihodom od 30 kruna i 10 filira koji je bio namijenjen u korist podignuća Hrvatskog Zitinog doma.²⁵⁵

Prema kraju 1915. godine situacija glede kazališne djelatnosti poboljšala se jer je Dalmatinsko pokrajinsko kazalište Antuna Pastirca, koje je gostovalo u Karlovcu ujesen te godine, postalo stalno karlovačko Pučko kazalište. Desetina prihoda od predstava određena je za dobrotvorne svrhe, a prva predstava izvedena je 7. siječnja 1916. godine u Zorin domu.²⁵⁶ Tako je Karlovac dobio vlastito gradsko kazalište, koje međutim nije bilo dugog vijeka jer je do kraja veljače 1916. prestalo s radom.²⁵⁷

Zaključno, iz nekolicine primjera kazališne i scenske aktivnosti vidljivo je da se radilo o većinski amaterskim izvedbama koje su u prvom redu imale dobrotvornu namjenu. Naravno da posjetitelji nisu na izvedbe dolazili samo zbog toga što su one bile dobrotvorne, no takva

²⁵¹ *Jutarnji list*, 28. veljače 1915.

²⁵² *Sloga*, 16. svibnja 1915.

²⁵³ *Sloga*, 23. svibnja 1915.

²⁵⁴ *Sloga*, 20. lipnja 1915. Također: Hinko Tomašić, „Kazalište u Karlovcu (1646-1941)“, *Rad*, knj. 17 (1981), 460.

²⁵⁵ *Sloga*, 1. kolovoza 1915.

²⁵⁶ Tomašić, „Kazalište u Karlovcu (1646-1941)“, 1981, 460-461.

²⁵⁷ *Isto*.

moralna komponenta svakako je služila kao dodatni razlog za pohođenje. Ipak, iz primjera propalog gostovanja Hrvatskog zemaljskog kazališta može se zaključiti da zainteresiranost građanstva nije bila u skladu s tadašnjim očekivanjima. S produbljenjem ratne krize, do kojeg je došlo 1915. godine, odvajati novac za veće kulturne manifestacije postaje sve teže, čak i onim najboljestojećim pripadnicima društva.

7.5 Filmske projekcije u kinu Apolo

U Karlovcu je tijekom rata djelovalo kino Apolo Rudolfa Mosingera, smješteno u velikoj dvorani Zorin doma. Kino je otvoreno 1912. godine, a vrlo brzo po otvorenju postalo je velika atrakcija u gradu čemu je svakako pridonio i bogat repertoar koji je redovito popunjavan najnovijim filmskim dosezima onodobne kinematografije. Iako je prostor posvećivan filmu i kinu u karlovačkom tisku varirao, objavljeni tekstovi i reklame (kao i velik broj dopusnica Kraljevskog redarstvenog povjereništva za prikazivanja kino-predstava) navode na zaključak da je kino Apolo uživalo golemu popularnost i zauzimalo bitno mjesto u svakodnevnom životu karlovačkog građanstva.

Popularnost kina u ratnim okolnostima nije bila znatnije narušena, premda u tisku o njemu ima malo spomena. U *Slozi* je do kraja 1915. godine, uz standardne reklame, bila objavljena tek nekolicina članaka o kinu. Poznato je, međutim, da su filmske projekcije i dalje održavane redovito svake nedjelje, a ponekad i na druge dane u tjednu, od kasnog poslijepodneva pa sve do 10 ili 11 sati uvečer.²⁵⁸ Još jedan dokaz prisutnosti i aktivne djelatnosti kina u prvim mjesecima rata bila je Mosingerova odluka da 8. listopada 1914. organizira prikazivanje kino projekcija za dobrotvorne svrhe, konkretno za pomoć ranjenicima u pričuвної bolnici br. 7 u Kadetskoj školi.²⁵⁹ Može se reći da je u ovom slučaju dobrotvornost uklopljena u stabilan posao po čemu se razlikuje od većeg broja prethodnih primjera kada je imala znatno presudniju ulogu u karakteru pojedinih događaja kao što su bili koncerti ili zabave.

Repertoar kina početkom rata u svom najvećem dijelu ostaje nepoznanica. Iz *Sloge* saznajemo da su svoje mjesto na filmskim večerima kina Apolo uz „umjetničke i šaljive filme“ pronalazile i autentične snimke s ratišta,²⁶⁰ što je zasigurno bilo vrlo popularno među gledateljstvom. Konkretnan raspored, međutim, u novinama se nije pojavio sve do kraja 1915.

²⁵⁸ *Sloga*, 15. i 29. studenog 1914. Učestalost održavanja filmskih projekcija kina Apolo može se pratiti i kroz dopusnice Kraljevskog redarstvenog povjereništva izdane Rudolfu Mosingeru, koje se mogu pronaći u Državnom arhivu u Karlovcu, u fondu Poglavarstvo slob. i kr. grada Karlovca, Redarstveno povjereništvo, 1914/1915. godina.

²⁵⁹ *Sloga*, 11. listopada 1914.

²⁶⁰ *Sloga*, 28. ožujka 1915.

godine.²⁶¹ U studenom je u *Slozi* tiskana najava filmova „Tunel“ (*Der Tunnel*, 1915.²⁶²) i „Katzenstiz“ (*Der Katzensteg*, 1915.²⁶³), a početkom prosinca navedeno je da će „doći na red slijedeće predstave: 'U noći' [*In der Nacht* (1915),²⁶⁴ op. a.], 'Porok' [*Das Laster* (1915),²⁶⁵ op. a.], a osobito je vrijedno pogledati si 'Njegov jedinac sin' [*Sein einziger Sohn* (1915),²⁶⁶ op. a.], vanredno sjajno prikazivanje Feliksa Moissi-a, fina, psihološka drama, puna potresnih prizora poučna za mladež jednako, kao i za roditelje. Zatim je na repertoaru 'Schleimihi' [*Schlemiehl* (1915),²⁶⁷ op. a.] u kojoj igra Schildkraut glavnu ulogu, prikazujući vanradnom ljepotom, kako je sudbina varava, te nas diže danas do neba, da nas sutra strovali u bezdan“.²⁶⁸ Po navedenim filmskim naslovima vidi se da je Mosinger i tijekom rata bio vrlo agiln u nabavljanju materijala za projekcije pa je karlovačko gledateljstvo imalo mogućnost gledati suvremene, ponajprije njemačke filmove, što je s obzirom na ratne okolnosti moralo biti prilično prihvatljivo, tim više što je njemačka kinematografija već u to doba bila vrlo bogata i raznovrsna.

²⁶¹ U knjizi Igora Jurilja spominje se prikazivanje filma *Bogdan Stimoff* 21. i 22. listopada 1915. u kinu Apolo u Zorin domu. Međutim, sudeći prema internetskim izvorima film je izišao tek naredne godine. Za pretpostaviti je stoga da se datum (bez godine) na plakatu za film (koji je korišten kao izvor) odnosio na 1916. godinu. Više: Jurilj, *Film od Zorinog doma do Edisona*, 2017, 94-95. Više o filmu *Bogdan Stimoff* (1916): <http://earlycinema.dch.phil-fak.uni-koeln.de/films/view/19400> (posjet 9.4.2019.)

²⁶² Više o filmu *Der Tunnel* (1915): <http://earlycinema.dch.phil-fak.uni-koeln.de/films/view/35952> (posjet 9.4.2019.)

²⁶³ Više o filmu *Der Katzensteg* (1915): <http://earlycinema.dch.phil-fak.uni-koeln.de/films/view/26885> (posjet 9.4.2019.)

²⁶⁴ Više o filmu *In der Nacht* (1915): <http://earlycinema.dch.phil-fak.uni-koeln.de/films/view/25922> (posjet 9.4.2019.)

²⁶⁵ Više o filmu *Das Laster* (1915): <http://earlycinema.dch.phil-fak.uni-koeln.de/films/view/27899> (posjet 9.4.2019.)

²⁶⁶ Više o filmu *Sein einziger Sohn* (1915): <http://earlycinema.dch.phil-fak.uni-koeln.de/films/view/33752> (posjet 9.4.2019.)

²⁶⁷ Više o filmu *Schlemiehl* (1915): <http://earlycinema.dch.phil-fak.uni-koeln.de/films/view/33078> (posjet 9.4.2019.)

²⁶⁸ *Sloga*, 14. studenog i 5. prosinca 1915. Također: Jurilj, *Film od Zorinog doma do Edisona*, 2017, 95.

8. Zaključak

Početak Prvog svjetskog rata Karlovac je zatekao u stanju političke nestabilnosti kojom su bile obilježene predratne godine, ali i ekonomske krize dodatno produbljene propašću Karlovačke štedionice u svibnju 1914. godine. Mobilizacija je djelovanje gradske uprave i javnih ustanova, kao i karlovačku privredu, dovela u trenutačni zastoj, istovremeno ostavljajući velik broj obitelji bez hranitelja. S obzirom da je Karlovac bio vojno središte, u grad pristižu tisuće vojnika iz šire okolice, čime se znatno mijenja struktura karlovačkog društva. U gradu je uspostavljeno izvanredno stanje, a velik dio javnog života uređen je banskim naredbama (uvođenje cenzure tiska, ograničenje slobode kretanja, prijeki sud, itd.). Govoreći o nametnutim mjerama kontrole stanovništva posebno je važno istaknuti naredbu o internaciji i pojačanom redarstvenom nadzoru nad pripadnicima neprijateljskih zemalja i svim sumnjivim osobama koje su na karlovačkom području bile internirane na Turnju.

Premda je početak rata u gradu bio dočekan ovacijama i uzbuđenjem, ratna stradanja su kod građana vrlo brzo osvijestila ozbiljnost novonastale situacije. Potreba za društvenim aktivizmom posebice dolazi do izražaja nakon dolaska ranjenika. Gradske bolnice i javne zgrade popunjavaju se ranjenicima koji vlakovima u velikom broju pristižu u Karlovac. Kasnije, zbog nedostatka prostora, za njihov smještaj izgrađuju se i privremene barake. Ratna euforija počinje jenjavati, a sve značajniju ulogu u svakodnevici zauzima dobrotvorna djelatnost koja prodire u različita područja društvenog života. U dobrotvornim inicijativama ključnu ulogu imala je lokalna podružnica Crvenog križa, no u njima sudjeluju još neka karlovačka društva među kojima je početkom rata bio i Hrvatski sokol.

Rat sa sobom donosi nestašice i poskupljenja namirnica, i premda su već početkom zime 1914. poduzeti koraci glede gradske aprovizacije, neorganiziranost gradske uprave, nesustavno provođenje aprovizacijskih mjera te posebice izostanak kontrole cijena otvarali su prostor za malverzacije. Bogatiji građani često iskorištavaju svoj društveni status i položaj kako bi izvukli veću korist od ratnog stanja, dok pritom siromašniji slojevi stanovništva ostaju uskraćeni. Karlovačke su vlasti bile vrlo spore u ophođenju s problemima lokalnog tržišta, dok je ratna kriza s vremenom postajala sve ozbiljnijom. Društvene napetosti i sukobi koji su iz nje proizašli bili su velikim dijelom uzrokovani egzistencijalnom nesigurnošću, društvenom nepravdom i rastućim razlikama između bogatih i siromašnih. Nepovjerenje u međuljudskim odnosima dodatno je poticano različitim upozorenjima o protudržavnoj djelatnosti i špijunaži, uslijed čega su stranci promatrani sa sumnjom. Što se tiče odnosa između građana i vojske, koliko je poznato

značajnijih sukoba nije bilo, no redarstvene su vlasti vojnike i oporavljenike nerijetko prozivale zbog neprimjerenog ponašanja.

Iako su počinjenja kaznenih djela u Karlovcu početkom rata bila razmjerno česta, ne može se reći da je situacija po tom pitanju bila alarmantna niti da se radilo o nečemu što bi se moglo opisati kao val kriminala. U većini poznatih slučajeva radilo se o prijevarama i krađama koje su uglavnom vršene na mjestima na kojima se okupljao veći broj ljudi, kao što su bili ugostiteljski objekti ili gradsko kupalište, dok je broj kaznenih djela na osami bio manji.

Situacija glede čistoće i javnog zdravlja u gradu tijekom rata dodatno se pogoršala. Premda su higijenske prilike izgradnjom vodovoda s jedne strane bile unaprijeđene, što se posebice odnosilo na zbrinjavanje i liječenje ranjenika u stalnim i improviziranim bolnicama, vodovod je ukazao na znatno veći problem – nepostojanje gradske kanalizacije. Zbog neuređenog sustava odvodnje morali su se kopati kanali u tu svrhu, što je dodatno onečišćavalo ulice. Isto tako, velik problem predstavljala su i loše održavana gradska sajmišta kojima je prijetilo zatvaranje zbog nečistoće. Tih je godina aktualan bio problem gradskih šančeva u kojima se skupljala nečist i ustajala voda. Suživot s Kupom i Koranom također je sa sobom nosio određene rizike za zdravlje. Vlaga je u stambenim prostorima bila uobičajena, naročito u kućama smještenim u blizini rijeka koje su bile izložene čestim poplavama. U ljeto 1915. pojavilo se nekoliko slučajeva zaraze kolerom, a nakon što je ustanovljeno da je bakterija potekla iz Kupe njezino korištenje je zabranjeno. Strah od zaraze bio je tim veći što je u gradu na liječenju bio i velik broj vojnika koji su bolovali od zaraznih bolesti.

Konačno, što se tiče društvenog života i zabave, može se reći da su početkom rata doživjeli velik uzlet. Bilo je to znatnim dijelom i zbog prisutnosti velikog broja vojnika u gradu, koji su često i sami sudjelovali u glazbenim i zabavnim nastupima u gradskim kavanama i Zorin domu. Ugostiteljski objekti postaju poprišta razmjene informacija o ratu, a sve češće se organiziraju i dobrotvorni koncerti u korist Crvenog križa. Unatoč uvedenim mjerama društvene kontrole, svakodnevni život karlovačkih građana bio je ispunjen i slobodnim aktivnostima. U toplijem dijelu godine bili su to različiti izleti, crkvena proštenja i kupanje, dok je zimi u gradu bilo otvoreno klizalište. Različite dobrotvorne predstave, glazbene priredbe i zabave održavane su i u Zorin domu, središnjoj karlovačkoj kulturnoj ustanovi, no nisu bili toliko česti. Ipak, valja reći da je postojala težnja za povećanjem broja kulturnih zbivanja u gradu, a vrhunac je postignut krajem 1915. kada Karlovac dobiva Pučko kazalište. U Zorin domu aktivno djeluje kino Apolo koje je Karlovčanima bilo vrlo atraktivno, što se ogledalo u njegovoj velikoj posjećenosti.

9. Sažetak

Karlovačka svakodnevica početkom Prvog svjetskog rata

U ovom radu istraženi su različiti aspekti svakodnevnog života u gradu Karlovcu od izbijanja Prvog svjetskog rata 28. srpnja 1914. do kraja 1915. godine. Tijekom rata Karlovac i njegovo stanovništvo suočili su se s promjenama koje su bile karakteristične za gradove u pozadini bojišta. Mobilizacija je postavila velike zahtjeve gradskoj upravi, javnim ustanovama i lokalnoj privredi, kao i gradskom stanovništvu u cijelosti. S obzirom da je Karlovac bio važno vojno središte, tijekom rata se u gradu nalazio velik broj vojnika, koji su ondje grupirani i vlakovima slani na bojište. Prvi dolazak ranjenika u kolovozu 1914. godine te njihovo zbrinjavanje u bolnicama i javnim zgradama dodatno su potaknuli razvoj dobrotvorne djelatnosti, koja je ubrzo postala bitnim dijelom svakodnevnog života karlovačkih građana. Gradsko poglavarstvo bavilo se problemom opskrbe u nastojanju da spriječi nestašice i rastuće siromaštvo. Zbog manjkavosti organizacije sve učestaliji su različiti oblici malverzacija i prijevara. Karlovac je glede javne higijene početkom 20. stoljeća imao mnogo problema koji su ostali prisutnima i tijekom rata, pogoršavajući životne uvjete u gradu. Premda je rat imao niz negativnih posljedica po svakodnevni život, u Karlovcu su različita društvena i kulturna okupljanja bila razmjerno česta.

Ključne riječi: Karlovac, Prvi svjetski rat, 1914, svakodnevica

10. Summary

Everyday Life in Karlovac at the Beginning of the First World War

This paper explores different aspects of daily life in the city of Karlovac from the outbreak of the First World War on the 28th of July 1914 to the end of the year 1915. During the war, Karlovac and its population faced changes that were largely characteristic of cities in the background of the battlefield. The mobilization placed great demands on the City administration, public institutions and local economy, as well as on the population of Karlovac as a whole. Since Karlovac was an important military center, during the war numerous soldiers were present in the city, where they were grouped and then sent to the battlefield by train. In August 1914, the first arrival of the wounded and their placement in hospitals and public buildings encouraged the development of charity work, which very quickly became an essential part of everyday life. The city authorities dealt with supply problems and increasing impoverishment. Due to organizational deficiencies, various types of fraud became quite common. As for public hygiene, at the beginning of the 20th century Karlovac had many issues that also remained present during the war, worsening living conditions in the city. Even though war had many negative effects on everyday life, social and cultural gatherings in Karlovac were quite frequent.

Keywords: Karlovac, First World War, 1914, everyday life

11. Bibliografija

Izvori

Neobjavljeni izvori

GMK-ZDG: Gradski muzej Karlovac, Zbirka dokumentarne građe.

HR-DAKA-0002-PSK GK: Hrvatska, Državni arhiv u Karlovcu, Karlovac, fond 0002, Poglavarstvo sl. i kr. grada Karlovca (1850-1918).

HR-DAKA-0003-PGK: Hrvatska, Državni arhiv u Karlovcu, Karlovac, fond 0003, Poglavarstvo grada Karlovca.

Objavljeni izvori

1. Absac, Josip. *Grad Karlovac i njegove koranske kupelji*. Karlovac: Naklada općine slob. i kr. grada Karlovca, 1908.
2. Mihalić, Stjepan. *Časkanja u suton – Razgovori na uglu*. Karlovac: Gradska knjižnica „Ivan Goran Kovačić“, 2008.
3. Turkalj, Grgo. *1609 dana na fronti*. Zagreb: Fortuna, 2015., pretisak izdanja iz 1930.

Periodika

1. *Banovac* (Petrinja), 1915.-1916. godina.
2. *Hrvatska prosvjeta* (Zagreb), 1914. godina.
3. *Ilustrovani list* (Zagreb), 1914.-1915. godina.
4. *Jutarnji list* (Zagreb), 1914.-1915. godina.
5. *Karlovac* (Karlovac), 1914. godina.
6. *Narodni glas* (Karlovac), 1914. godina.
7. *Novosti* (Zagreb), 1914.-1915. godina.
8. *Sloga* (Karlovac), 1914.-1917. godina.
9. *Svjetlo* (Karlovac), 1885. godina.

Literatura

1. Basar, Marica, ur. *Zbornik radova povodom stote obljetnice I. svjetskog rata 1914.-1918./2014.-2018.*. Karlovac: Državni arhiv u Karlovcu, 2018.
2. Brunnbauer, Ulf. *Globaliziranje jugoistočne Europe. Iseljenici, Amerika i država od kraja 19. stoljeća*. Zagreb: Srednja Europa, 2019.

3. Burek, Višnja. „Internirci i bjegunci na varaždinskom području u vrijeme Prvog svjetskog rata“. *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, br. 27 (2016), 347-370.
4. Čizmić, Ivan. „Iseljništvo s područja Karlovca“. U: *Karlovac 1579-1979* (ur. Tomislav Majetić, Katica Miholović, Đuro Zatezalo). Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979, 191-203.
5. Dakić, Mile. „Prosvjetni odbor (Pučko sveučilište) Karlovac od 1910. do 1941. godine“. U: *Karlovac 1579-1979* (ur. Tomislav Majetić, Katica Miholović, Đuro Zatezalo). Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979, 363-373.
6. Herman Kaurić, Vijoleta. „Koliko je društava djelovalo u Zagrebu za vrijeme Prvoga svjetskog rata?“. *Historijski zbornik*, god. LXII, br. 2 (2009), 427-463.
7. Herman Kaurić, Vijoleta. „Prvi svjetski rat u hrvatskoj historiografiji“. U: *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914.-1918.* (ur. Stjepan Prutki). Vukovar: Državni arhiv u Vukovaru, 2016, 21-45.
8. Herman Kaurić, Vijoleta. „Život u Karlovcu u pozadini Velikoga rata“. U: *Katalog izložbe Za kralja i dom: Karlovac i Prvi svjetski rat* (ur. Sanda Kočevar). Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 2014, 4-16.
9. Jurilj, Igor. *Film od Zorinog doma do Edisona: Recepcija filma i prvih karlovačkih kinematografa u lokalnoj periodici 1896-1920.* Zagreb: Hrvatski filmski savez; Karlovac: Kinoklub Karlovac, Gradska knjižnica „Ivan Goran Kovačić“, 2017.
10. Karaman, Igor. „Ekonomске i socijalne prilike u gradu Karlovcu u doba razvitka građansko-kapitalističkih odnosa“. U: *Karlovac 1579-1979* (ur. Tomislav Majetić, Katica Miholović, Đuro Zatezalo). Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979, 155-177.
11. Kočevar, Sanda. „Djelovanje Gradskoga zastupstva i Gradskoga poglavarstva grada Karlovca u vrijeme Prvoga svjetskog rata“. *Časopis za suvremenu povijest* 3 (2017): 395-418.
12. Kočevar, Sanda. „Zrno do zrna palača – aprovizacija Karlovca u vrijeme Velikog rata“. U: *Katalog izložbe Za kralja i dom: Karlovac i Prvi svjetski rat* (ur. Sanda Kočevar). Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 2014, 16-36.
13. Kolar-Dimitrijević, Mira. „Logor za internirce u Žlebiću i glavno središnje taborište za internirane i evakuirane u Koprivnici 1915.-1917. godine“. *Podravski zbornik*, br. 30 (2004), 153-176.
14. Kota, Miroslav. „Uspostava i rad sigurnosno-obavještajnog sustava banske Hrvatske 1914. godine“. U: *1914. – Prva godina rata u Trojednoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji* (ur. Vijoleta Herman Kaurić). Zagreb: Matica hrvatska, 2018, 441-465.

15. Kovačević, Božidar. „Karlovačko gospodarstvo“. U: *Karlovac* (ur. Milan Kruhek). Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 1998.
16. Kruhek, Milan. „Opći povijesni razvoj grada 1579.-1997.“. U: *Karlovac* (ur. Milan Kruhek). Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 1998.
17. Majetić, Tomislav. „Tko je, kako i kada vladao i upravljao Karlovcem (1579-1990)“. *Svjetlo* br. 1-2 (2010), 106-129.
18. Ott, Ivan, ur. *Karlovački leksikon*. Zagreb: Naklada Leksikon i Školska knjiga, 2008.
19. Pojić, Milan. „Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.-1914.“. *Arhivski vjesnik*, god. 43 (2000), str. 147-169.
20. Polović, Draženka. „Karlovačke kavane“. *Hrvatska revija*, br. 4, god. III (2003), 33-38.
21. Polović, Draženka – Radovan Radovinović. *Sto godina modernog vodovoda u Karlovcu*. Karlovac: Vodovod i kanalizacija d.o.o., 2014.
22. Radovinović, Radovan. „Karlovac kao biografska činjenica Lovre pl. Matačića“. *Kupa*, br. 9/10, god. VII/VIII (2019), 62-63.
23. Radovinović, Radovan. „Karlovac u Prvom svjetskom ratu“. *Karlovački tjednik*, 26. lipnja, 3. i 10. srpnja 2014.
24. Radovinović, Radovan – Zvonimir Gerber. *Karlovačka groblja*, drugo izdanje. Karlovac: Zelenilo d.o.o., 2019.
25. Radovinović, Radovan. *Stari Karlovac: Ulice, kuće, ljudi*. Karlovac: Pečarić i Radočaj, 2010.
26. Szabo, Agneza. „Gradska uprava i privredni razvoj Karlovca 1884-1914.“. *Historijski zbornik*, god. 42. (1989): 183-210.
27. Tomašić, Hinko. „Kazalište u Karlovcu (1646-1941)“. *Rad*, knj. 17 (1981): 423-481.
28. Vranješ-Šoljan, Božena. *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga, 1991.
29. Vrbečić, Marija. *400 godina karlovačkog školstva*. Karlovac: SIZ društvene brige o djeci i odgoja i osnovnog obrazovanja Općine Karlovac, 1979.
30. Vrbečić, Marija – Agneza Szabo. *Karlovac na razmeđu stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga, 1989.